

Memlûk Toprak Rejiminde Büyük Selçuklu Etkisinin Değerlendirilmesi

Great Seljuk Influence on the Mamluk Land Regime

Ahmet SAĞLAM

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doç. Dr. Ahmet SAĞLAM

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
<https://ror.org/04xk0dc21>

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Burdur, Türkiye

ORCID: [0000-0002-9002-529X](https://orcid.org/0000-0002-9002-529X)

e-mail: ahmetsaglam352@gmail.com

Başvuru/Submitted: 27.08.2022

Kabul/Accepted: 14.01.2023

Atıf: Sağlam, Ahmet, "Memlûk Toprak Rejiminde Büyük Selçuklu Etkisinin Değerlendirilmesi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 55-81.

Citation: Sağlam, Ahmet, "Great Seljuk Influence on the Mamluk Land Regime", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 55-81.

Öz- Askeri iktâ' düzeni İslâm devlet geleneğinde bir çeşit toprak yönetim biçimidir. Orta Çağ Türk-İslâm devletlerinde toprağa bağlı ordu-devlet düzeninin tesisinde önemli bir unsurdur. Selçuklu veziri Nizâmülmülk idari iktâ' düzenini devletin çıkarlarına uygun ıslah ederek askeri iktâ' düzenine dönüştürür. Selçuklulardan Eyyübilere tevarüs eden bu düzen Memlûk devrinde devlet yapısı ile uyumlu gelişme gösterir. Doğrusu Selçuklu askeri iktâ' düzeninin tam anlamıyla tatbiki Mısır'da Memlûk döneminde mümkün olmuştur. Makalemizde Orta Çağ Türk-İslâm devletlerinde uygulanan askeri iktâ' düzenine dair şarkiyatçıların görüşlerinden bahsedip Selçuklu ve Memlûk devrinde düzenin işleyişi ve sonuçları üzerine değerlendirmeler ve bazı tespitlerde bulunacağız.

Anahtar Kelimeler- Selçuklular, Nizâmülmülk, Memlûk Türk Devleti, İktâ', Toprak.

Abstract - Iqta', which is a kind of land administration in the Islamic state tradition has been an important element in the establishment of the army-state order as a military iqta' regime in the medieval Turkish-Islamic states. The Seljuk vizier Nizâmülmülk transformed the administrative iqta' system into a military iqta' regime by reforming it in line with the interests of the state. The military iqta' regime, which was inherited from the Seljuks to the Ayyubids, was developed in accordance with the state structure during the Mamluk period. The full application of the Seljuk military iqta' order was carried out in Egypt during the Mamluk period. In our article, we will make evaluations and determinations about the operation and results of the Seljuk and Mamluk periods while talking about the different views of orientalists on the military iqta' regime applied in the medieval Turkish-Islamic states.

Keywords- Seljuks, Nizâmülmülk, Mamluk Turkish State, Iqta', Land.

EXTENDED ABSTRACT

The iqta' order that developed specific to the Islamic state and social structure has nothing to do with feudalism. Agricultural farmers pay customary land taxes. These land revenues are also collected on the account of the relevant senior soldier or official in return for state service. The owner of iqta' also pays tribute tax on his total income. In addition, he has no savings or control over the farmer and his labor. Therefore, iqta' is an institution specific to the Islamic state and society. Iqta' stands out with its income value called ibre. The military iqta' system developed by the Seljuk vizier Nizâmülmülk found its answer in the Mamluk Turkish State. And this order, in its most developed form, was implemented during the third reign of the an-Nasir Muhammad and remained in force until the end of the state.

The Buyids, who dominated Iraq, started to implement the military iqta' order in 334/946, since it was impossible to maintain the order with the ancestor given as a salary to the administrative-military cadres since the early periods of Islam. and it had an important function as a tool to make a centralized state structure dominant. After leaving the Oghuz Yabgular State as a member of the Oghuz Kınık tribe, the Seljuks established an independent state under their own will and administration as Oghuz Turks after an intense struggle in Transoxiana, Harezm, and Khorasan under the leadership of Tuğrul and Çağrı Bey. However, Tolunoğulları, İhşidis, Samanis and Ghaznavids, after their founders became high-ranking soldiers or administrators as the son of an emirs of Mamluk origin, evaluated the conditions well in the current political structure and entered the process of statehood. In this respect, the Seljuk state order, which had a different political structures from these states, which made good use of the opportunities and where individual effort that required talent came to the fore. It carries elements of Turkish state tradition, Islamic state structure and Iranian state organization. It was a reformist nature. They modified and implemented the military iqta' order, and the founder of the order, Nizâmülmülk, Sultan Alparslan and his son Sultan Melikşah achieved significant success by applying the military iqta' order in the conquered regions. The establishment of the central authority and the resettlement of the Turkmens after their dispatch to the conquered regions are part of the order. Its aim is to make the state dominant and strong in the person of the sultan in the vast land of the country without dividing the country among the members of the dynasty, and to find a solution to the homeland and pasture problem of the Oghuzes with an organized arrangement under the control of the state. Especially in the conquered regions such as the Caucasus and Anatolia, it was aimed to allocate iqta' to the Turkmen lords, settle the Turkmen and Islamize the region and to make the conquests permanent. The lords, who were also the rulers of the lands of Iqta and living off the income of these lands, gradually tried to make their region prosperous to feed more soldiers and for the welfare of the people. Obviously, public works and activities after the resettlement are important issue that will serve the centralist state understanding. However, in addition to all these, many events such as the Crusades, the throne fights after the Sultan Melikşah, the weakening of the central government, the attempts of independence by taking advantage of the strengthening and development of the local lords who settled in the tribe, and the Western activities led the Seljuks to turn into branch states and principalities. In fact, besides all these developments, the military order strengthened the necessary infrastructure for the Turkification and Islamization of Anatolia and became an important element in the struggle against the Crusaders. The political-military order, which was fortified for a quarter of a century, brought success in the struggle against the Crusaders and Mongols for two centuries, and Anatolia became the homeland of the Oghuz Turks.

The Seljuk military iqta' order was applied to make the conquered regions permanent and in this regard, it was modeled by the Ayyubids, Mamluks and Ottomans. Sultan Baybars arranged the military iqta' order in Egypt as the Ayyubid legacy. After eliminating the Mongol threat and danger, Baybars fortified the Mamluk regime by appointing the Mamluk-origin emirs like himself to senior administrative and military positions in Egypt.

In fact, the military iqta' order was applied in the medieval Turkish-Islamic states as an important element in the shaping of the military structure aimed at establishing a state order. The military iqta' order has been the main element that strengthens the state order. The Mamluk Turkish State, which applied this order very well, established a strong centralized state in Egypt and Syria and was successful against the Crusaders and Mongols. Undoubtedly, the share of the iqta' system is important in the establishment of the central authority, the of the Crusader occupations and elimination of the Mongol

invasions throughout the century from the foundation of the state. Finally, it is known that this order was applied under the name of timar by the contemporary Ottomans and the Mamluk land regime was a model in this regard.

GİRİŞ

Tarım, insanoğlunun tarih boyunca temel geçim kaynağı olduğu gibi sanayi toplumu öncesinde devletlerin en önemli gelir kaynaklarından birisidir. Tarihte bölge ve dönemlere göre teşkil edilen birçok toprak yönetim biçimi vardır. İktâ', bu hususta Orta Çağ İslâm devlet kurumlarından birisidir. Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla başlayan özellikle Halife Ömer döneminde şekillenen İslâm toprak rejimi, fethedilen topraklardaki insanların hak ve hukukunu dikkate alan mülkiyet, toprak ve vergi düzeni olarak tanzim edilmiş, iktâ' düzeninin ilk uygulamaları tatbik edilmiştir.¹ Bu düzenin amacı İslâmiyet'in yayılmasını hızlandırmak, ölü toprakları ihya etmek ve fetihleri teşvik etmektir. Daha sonra Halife Ömer, fethedilen Irak, İran, Suriye ve Mısır'da toprak gelirlerini askere maaş olarak tahsis etmiştir. Halife, bu arazileri işletme ve tasarrufunu önceki sahiplerine bırakmış, fatihlerin toprak mülkiyetinin önüne geçmiştir. Arazi sahibi bölge sakinleri fetih öncesinde olduğu gibi kendi topraklarını işlemeye devam etmişlerdir. Kuşkusuz bu uygulama ile üretimde süreklilik ve vergilerin düzenli tahsil edilmesi amaçlanmıştır. Toplanan bu vergiler devlet hizmeti karşılığında maaş olarak tahsis edilmiş, düzen gelişerek model teşkil etmiştir.² Bunun yanında ilk dönemler tahsis edilen topraklar özel mülkiyete dönüştüğü³ gibi aynı ailelerin tasarrufunda kalanlar da vardır.⁴ Sahipsiz kalan yerler ise vergi (haraç-öşür) karşılığında şahıslara terk edilmiştir.

Makalemizde iktâ' hususunda temel bilgiler verip Selçuklu iktâ'sından özellikle feodalite ile mukayese ederek mâhiyetinin anlaşılmasını daha sonra Memlûk dönemi tatbiki ve bu düzenin devlet ve toplum hayatına etkilerini ele alacağım. Tanımına baktığımızda iktâ', Orta Çağ İslâm devletlerinde toprak yönetimi ve gelirleriyle ilgili bir müessesenin adıdır. İktâ', kamu tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkının kişilere tahsis edilmesi⁵ ya da muayyen toprak parçaları üzerinde devlete ait vergilerin kısmen veya tamamen hizmet karşılığı ordu mensuplarına terk edilmesidir.⁶ Özetle, “Devletin toprak gelirlerinin devlet hizmeti karşılığında kişilere kısmen tahsis edilmesidir.”

İktâ', toprak yönetimi ile vergi tahsilinin birlikte icrasıdır. Yani toprak geliri olarak tahsil edilen vergi; devlet hizmeti karşılığında üst düzey devlet adamlarına maaş olarak tahsis edilir. Bu noktada hem vergi tahsili için bir yöntem, hem de maaş tahsisi olarak bir ödeme biçimidir. Esasen İslâm siyaset, hukuk, vakıf, cihad, haraç türü birçok eser toprak yönetimi ile vergilere dair önemli bilgiler verir. Doğrusu toprak gelirleri olarak Müslümanlardan alınan öşür ile gayrimüslimlerden alınan haraç vergisi idari bir tasarruf ile devlet hizmetindeki memurlara tahsis edilmiştir.

İktâ''nın yukarıdaki tanıma uygun bir şekil alması Abbasiler devridir. Selçuklular dönemine değin aynı mantıkla iktâ'lı toprakların tahsisi yapılmıştır.⁷ Kurumsal bir mâhiyet kazanmasıyla ilgili Osman Turan, ilk devirler devlet memurlarına tahsis edilen iktâ'ların zamanla askeri iktâ'ya dönüşünden bahisle iki noktaya temas eder. Ücretli asker olarak hizmet veren Türklerin Abbasi devlet işlerinde söz sahibi olmalarıyla iktisadi zaafın bu noktada etkili olduğuna dikkati çeker. Maaş yerine doğrudan arazi gelirlerini tahsil eden komutanlar zamanla bu toprakları iktâ' olarak kendilerine tahsis etmişlerdir.⁸ Doğrusu İslâm tarihinde askeri hizmetlerde ilk devirler Araplar etkili olurken Abbasiler devri ile Horasanlılar daha sonra da Türkler (Etrâk) etkili olmaya başlamışlardır. Bu durumun zamanla siyasi ve askeri politikalarda önemli gelişmeleri ve değişimleri de beraberinde getirdiği bilinir.

İslâm toplumunda ilk devirler “katî'a” olarak bilinen idari iktâ', X. Yüzyılın ortalarından XVI. Yüzyılın başlarına değin yürürlükte kalan askeri iktâ' düzenine evrilmiştir. İktâ', sadece toprak düzeni

¹ El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bak. Yay. Ankara 2002, s. 15, 16, 23, 28, 29, 40, 105, 183, 412; Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, (Çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1976, s. 214-216; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ' fi Sinâati'l-İnşâ*, I-XIV, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut: 1915, c. XIII, s. 104-106, 113, 119-122; Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr fi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*, I-II, Dârü Sâdir, Beyrut t.y., c. I, 96-97.

² Osman Turan, “İktâ”, *İA*, c. V/2, İstanbul 1992, s. 950.

³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Bulak 1302, s. 58, 60, 62; Mustafa Demirci, “İktâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2000, c. XXII, s. 44.

⁴ Demirci, “İktâ”, s. 44.

⁵ Demirci, “İktâ”, s. 43.

⁶ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötügen Yay., İstanbul 1999, s. 80-81.

⁷ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, (Çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1976, s. 219-222; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ'*, c. XIII, s. 123-131.

⁸ Osman Turan, “İktâ”, *İA*, c. V/2, İstanbul 1992, s. 951.

değil aynı zamanda İslâm devlet düzeni ve toplum hayatı ile yakın bağlantılıdır. Sultan ile iktâ' sahipleri, iktâ' sahipleri ile çiftçiler arasında sıkı bir münâsebet vardır. İlk çıkış noktası olarak idari mevkilerde görevli memurlara maaş olarak tahsis edilirken, zamanla orduyu besleyen, her zaman hazır asker ihtiyacını karşılayan toprağa bağlı ordu düzenine dönüşmüştür. Nizam, son aşamada mali açıdan ordu ve toprak idaresi olarak karşımıza çıkar.

İktâ' düzeninde mülkiyeti devlete ait toprakların işletmesi çiftçi ya da köylüye aittir. Toprak, işleyen tasarrufundadır. Toğrağı işleyen köylü ya da çiftçiler hiç kimsenin tasallutunda değildir. Yani toprağı işleyen köylü sınıfı, bu toprağın geliri kendisine tahsis edilen devlet hizmetindeki memur ya da askerin tasallutu altında değildir. Köylü ile iktâ' sahibi arasındaki bu münâsebetin mâhiyeti devlet tarafından tanzim edilen bir düzen ile çiftçinin hakları korunmuştur. Nizâmülmülk, Siyasetnâme'sinde bu hususa açıkça temas ederek, iktâ' sahibi olan kişilerin vergisini tahsil etmelerinin dışında reayadan bir şey almaya haklarının olmadığı, aksi bir durumda iktâ'sına el konulacağına⁹ dair açıkça tehdit eder. Yine Anadolu Selçuklu devri tarihçisi İbn Bîbî'nin, "İktâ' sahiplerinin çiftçiden bir kuşkanadı fazla talepte bulunmasına imkân yoktur",¹⁰ kaydı iktâ' sahipleri ile toprakları işletenler arasındaki ilişkiyi özetlemektedir.

İktâ' düzeninin esas amacının üretim ve üretimin sürekliliğidir. Arazi ıslahı, yeni tarım alanlarının kazanılması ve elbette üretimi teşvik etmek düzenin asıl gayesidir. İlk dönem İslâm kaynaklarında *ihyâü'l-mevât* yani *ölü toprağı ihya etmeyi amaçlayan* bir üslup ile ifade edilen bu uygulama daha çok ürün olarak işletme sahibine kâr ve kazanç sağlarken devlet hazinesine de daha fazla gelir getirmektedir.

Makalemizin konusu Mısır ve Suriye'ye üç asra yakın hükmeden Memlûk iktâ' düzeninde Sekçuklu etkisidir. Bu noktada Mısır'da Nil nehrinin suladığı bereketli toprakların gelirleri eskiçağlardan beri idari/askeri hizmetlere karşılık tahsis edildiğine dair bilgiler vardır.¹¹ Müslümanların bölgeye hâkim olmasıyla toprak gelirleri idari mevkilerin geliri olarak yöneticilere tahsis edilmiştir.¹² Mısır'da iktâ' arazilerinin gelirinin askeri hizmetlere karşılık tahsis edilmesi Selçuklu bakiyesi Zengîler adına bölgede faaliyet yürüten Salâhaddin Eyyûbî tarafından teşkil edilmiş, nizam Eyyûbîler'den Memlûk Türk Devleti'ne miras kalmıştır.¹³ Nureddin Zengî'nin iktâ'sının oğluna miras kalması da Eyyûbîler için model olmuştur.¹⁴ Bu anlamda Fatımîler'den miras alınan hususiyetler söz konusu olsa da Salâhaddin Eyyûbî'nin devlet düzeni esasen iktâ' düzenine dayanır.¹⁵ Öyle ki, Sultan Mısır ve Suriye topraklarını yakınlarına iktâ' olarak tahsis etmiş ve bu düzen miras yoluyla evlatlarına intikal ederek devletin sonuna değin sürmüştür. Doğrusu iktâ'lı toprakların sahibi olan hanedan mensupları bu toprakları miras yoluyla idare etmişler, hatta bu yüzden merkezi devlet yapısı kalıcı olarak kurulamamıştır.

Kalkaşendî (ö. 1418), Eyyûbî devri iktâ' tevcihlerine dair detaylı bilgiler verirken¹⁶ Hassanein Rabie, Eyyûbî devri iktâ' tevcihlerini beş maddede özetler.¹⁷ Üçü Salâhaddin Eyyûbî devrinde kardeşi Turanşâh'a Kûs, Asvân, Ayzâb gibi bölgelerin iktâ' tevcihi,¹⁸ yeğeni Tâceddîn Ömer'e 579/1183 yılında Mısır ve Suriye'de birçok yeri, yine kardeşi el-Âdil'e 580/1184-5 tarihine ait Mısır, Suriye, el-Cezîre ve Diyarbakır bölgesinin tevcihidir.¹⁹ Diğer ikisi Mısır'ın Haçlılar tarafından işgal edildiği Memlûk kuruluş dönemidir. Ancak tatbikleri mümkün olmamıştır.²⁰ Eyyûbî iktâ' düzeni hanedan üyelerine tahsis edilen

⁹ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, (Çev. Mehmet Taha Ayar), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 41.

¹⁰ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 90; Sadı S. Kucur, "İktâ'", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXII, s. 48.

¹¹ Aristoteles, *Politika*, (Çev. Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul 2002, s. 212-213; Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Ankara 1992, s. 187; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 53.

¹² Demirci, "İktâ'", s. 43.

¹³ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 86-88; Tsugitaka, *State*, s. 10.

¹⁴ Makrîzî, *Hıtat*, c. II, s. 216; a.mlf, *el-Mevâzu ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr el-Ma'rûf bi'l-Hıtati'l-Makrîziyye* (Muhammed Zeynühhüm-Medîhatü's-Şarkâvî), Mektebe Mednûlâ, Kahire 1997, c. III, s. 72.

¹⁵ Sato Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam, Sultans, Muqta's and Fallahun*, Leisen-New York-Köln 1997, s. 42, 44-45.

¹⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. XIII, s. 117-150.

¹⁷ Hassanein Rabie, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt, 564-741 A. H. 1169-1341 A.D.", *Studies in the Economic History of the Middle East*, (Edt. Michael A. Cook), London 1970, s. 130.

¹⁸ Makrîzî, *Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrîzî, Kitabü'l-Mevâz ve'l-İtibâr fî Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, I-II, Beyrut, B. t. y., c. II, s. 37.

¹⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. III, s. 144-147.

²⁰ Rabie, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt", s. 130-131.

topraklarda sürdürülen bir idare biçimi olarak öne çıkar. Memlûk iktâ' düzeni Eyyûbîlerden miras alınmıştır. Başta sultan olmak üzere kurumlara, üst düzey emirlere tahsis edilmiştir. Memlûk saltanatı Eyyûbîlerden farklı olarak bir hanedan olmadığından Mısır ve Suriye'de tanzim edilen iktâ' düzeni hanedan ya da aile üyelerine tahsis edilmemiş, kurumlar dikkate alınarak yönetici adına tahsil edilmiştir. Bu düzen ile tesis edilen üniter bir devlet yapısının teşkilinde askeri iktâ' düzeni faal rol oynamıştır.

Memlûk iktâ' düzeni Selçuklu askeri iktâ' düzeninin gelişmiş şeklidir. Bölge Mısır olunca eski çağlardan beri yapılan ve her yıl tekrarlanan kadastro çalışmaları önemlidir. Mısır'da hayatın bir parçası olan toprak ve su ile ilgili yoğun uğraşların bilimsel birçok gelişmeye zemin hazırladığı bilinir. Dolayısıyla bu alanda özellikle kadastro çalışmalarıyla alakalı bilgiler nesilden nesle tecrübelerle aktarılmıştır. Mısır'ın bereketli topraklarında Selçuklu mirası askeri iktâ' düzeni tatbik edilmiştir. Tesis edilen merkezîyetçi devlet anlayışı esasen Nizâmülmülk'ün kendi devrinde kurmayı amaçladığı toprağa bağlı ordu-devlet düzenidir. Kendine özgü şartlar taşıyan Memlûk rejimi bu nizam ile anlam kazanmıştır.

Memlûk askeri iktâ' düzenini oluşturan bileşenler İslâm toprak hukuku, Selçuklu askeri iktâ' düzeni ve Mısır ülkesidir. Bu hususta önce Selçuklu askeri iktâ' düzeninden, sonra iktâ' ile feodalite mukayesesinden en son Mısır ve Suriye'de Memlûk askeri iktâ' düzeni için yapılan ravk yani kadastro çalışmalarından bahsederek Memlûk askeri iktâ' düzeninin şekillenmesinde Selçuklu etkisini ortaya koyalım.

Selçuklu İktâ' Düzeni

Selçuklu veziri Nizâmülmülk çağdaşı ve geçmiş devletlerin tecrübelerinden yararlanarak iktâ' düzenini geliştirmiş, Selçuklu devlet politikalarına uygun yeniden yapılandırmıştır. Sultan Melikşah'ın ilk dönemlerinde başlayan bu nizamın tatbiki zamanla ülke geneline yayılmış, böylece nizam köylü için refah getirirken, ordu düzeninin ülke genelinde teşkil edilmesinde etkili olmuştur.²¹ Osman Turan, Anadolu'daki askeri iktâ' düzeninin eski Türk devlet geleneğindeki ülke topraklarının Hakan'ın malı olduğunu kabul eden anlayıştan ilham alındığına işaret eder. Ayrıca Anadolu'nun mevcut iktisadi yapısı ile Türkmenlerin yaşam biçimi dikkate alınarak tanzim edildiğini, nihai olarak askeri iktâ' düzeninin iskân, üretim ve Anadolu'nun Türk-İslâmlaşması gibi toplumsal yapıyı etkileyen olumlu sonuçlarına değinir. Kısaca Selçuklu iktâ' düzeni kendine özgü siyasi, askeri ve mali unsurların iç içe olduğu bir toprak düzenidir.²² Selçuklular Kafkaslar ile Anadolu gibi fethettiği bölgelerle ele geçirilen İslâm ülkelerinde askeri iktâ' düzenini uygulamışlardır.²³ Selçuklu hâkimiyetini tesis etmek için bölgeye sevk ve iskân edilen Türkmenler üzerinde kontrol mekanizması işlevi de gören bu düzen fetihlerin de kalıcı olmasını sağlamıştır. Bu bakımdan siyasi-askeri amaçlar güdülmüştür.

Mısır özelinde Kahire tarihçisi denilince akla gelen Makrîzî (öl. 1442), *el-Hıtat*²⁴ adlı eserinde iktâ' düzeni hakkında bilgiler verir. Eyyûbî veziri Kâdî Fâdıl'ın günümüze ulaşmayan çalışmalarından²⁵ naklen askeri iktâ' düzeninin banisi olarak Nizâmülmülk'ü gösterir.²⁶ Sultan Baybars devrinde Mısır'da tatbik edilmeye başlanan Memlûk iktâ' sının özgün bir düzen olduğunu, ne Fatimîler devrinde ne de öncesinde Memlûk Türk Devleti'ndeki gibi uygulanmadığından söz eder.²⁷ Yine Makrîzî, İslâm tarihinde Emevîler, Abbasîler ve Fatimîler'in Halife Ömer devrinden beri tahsil edilen haraç vergisinin divanlar, emirler, askerler ve diğer görevli memur sınıfının giderleri için harcanıldığını, ilk defa Nizâmülmülk tarafından bu gelirlerin orduya dağıtıldığını yazar. Bu düzen sayesinde de ülke

²¹ Turan, "İktâ'", 953; Kucur, "İktâ'", s. 47.

²² Turan, "İktâ', s. 953; Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi, Mülkiyet Şekilleri", *Belleken*, c. XII, sayı: 47, 1948, s. 573.

²³ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazamü fi Târîhi'l-Mülûki ve'l-Ümemi*, c. XVI, (Thk. Muhammed Andülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, s. 154; Turan, "İktâ'", s. 953.

²⁴ Makrîzî, *Hıtat*, I-II, Beyrut, B. t. y. ; a. g. e. , I-III, (Thk. Muhammed Zeynühum-Mediha eş-Şarkâvî), Kahire 1997; Fuad Seyyid Eymen, "Makrîzî", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c. XXVII, s. 449-450.

²⁵ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 85-86; a.mlf. (1997), c. I, s. 250. Ayrıca Hassanein Rabie, Makrîzî'nin Kâdî Fâdıl'a ait *Kitâbü Müteceddidât* adlı günümüze ulaşmayan eserinden nakiller yaparak *Hıtat* adlı eserinde konuya temas ettiğini yazar. *The Financial System of Egypt A.H.564-741/1169-1341*, London 1972, s. 12-14. Kuşkusuz Kâdî Fâdıl, Fatimîler ve sonrasında Eyyûbîler devri inşa divanının başında görev almış, özellikle Salâhaddin'in devletini kurarken hizmetleri mühimdir. Kalemî ile Salâhaddin'e hizmet etmiştir.

²⁶ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 95; a.mlf. (1997), c. I, s. 274.

²⁷ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 85; a.mlf. (1997), c. I, 248.

topraklarının genişleyip geliştiğine iktâ'lı toprakların bayındır hale gelip arazilerdeki verimin arttığına dikkati çeker.²⁸

Nizâmülmülk'ün askeri iktâ' düzeninde öne çıkan özellikler nelerdir? Her şeyden önce geçmişte uygulanan idari iktâ' ile nadir de olsa bazı bölgelerde örneğin Büveyhîlerde tatbik edilen askeri iktâ' modellerinin terkididir. Ancak Selçuklu coğrafyasında Türk devlet ve toplum yapısının özellikleri dikkate alınarak kendine özgü tatbiki olduğu²⁹ da bir gerçektir. Bu minvalde düzen sadece idarecilerin değil aynı zamanda ordu mensuplarına da gelir kaynağı olarak tahsis edilmiştir. Bu düzeni öncekilerden farklı kılan en önemli özellik toprağa bağlı ordu düzeninin doğmasıdır. Orduya gelir kaynağı olarak tanzim edilen bu düzen sayesinde merkezi bütçeye gerek kalmadan yerel imkânlarla birliklerin ihtiyaçları karşılanmış, sadece başkentteki özel birlikler merkezi bütçeden finanse edilmiştir.³⁰ Bunun yanında eyaletlerin merkezi hükümete karşı güçlenmesini engelleyecek tedbirlerin alındığı görülür.³¹

Nizâmülmülk'ün askeri iktâ' düzenini kurmasında Selçuklu devlet yapılanması ve takip edilen siyasetin etkili olduğu muhakkaktır. Selçuklular, bir Oğuz Türkmen boyu olarak devleti İslâmi ve İrani unsurlar taşır. Doğrusu Selçuklular; etnik köken-inanç-bölge merkezli bir devlet anlayışı geliştirmişlerdir. Bu bakımdan Selçuklu devlet yapısı, kadim Türk devlet geleneği ile İrani/Fars kurumsal devlet yapılarının İslam devlet yapılanması ile uyumlu teşkilidir.³²

Türk devlet geleneğinde ülke topraklarının hanedan üyelerinin ortak malı telâkkisinin yanında eyaletlerde aşırı güçlenen Türkmen beylerinin yarı bağımsız siyasi yapıları söz konusu olup zamanla bağımsız birer siyasi yapıya dönüşürler. Bu noktada Selçuklular bir Türk devlet geleneği olan ülkenin hanedanının ortak malı olduğuna dair yönetim anlayışı yerine merkezi hükümetin teşekkül edilmesinde³³ askeri iktâ' düzenini takviye edici bir unsur olarak kullanır. Selçuklu iktâ' düzeni İslâm toprak hukuku ile Türk hâkimiyet anlayışının bir terkibi olarak tanzim edilmiştir.

Tuğrul ve Çağrı Beyler dönemi devletin hem kuruluş hem de yükseliş dönemleridir. Öyle ki, hem bey hem de sultan unvanını kullanan Tuğrul, çok kısa bir sürede Türk ve İslâm coğrafyasında en büyük siyasi güç olmuştur. Abbasi halifesi ile örtüşen çıkarları gereği İslâm coğrafyasında siyasi birliği tesis edecek ilhak merkezli bir dış politika, Kafkaslar ve Doğu Anadolu'da gaza ve cihat merkezli fetih politikası yürütülmüş, varisleri de bu politikayı sürdürmüşlerdir. Askeri zaferler Selçukluların himayesine giren zayıf Abbasi hilafetinin hukuki meşruiyeti ile birleşince siyasi-askeri güç olarak Selçuklular, dini-hukuki unsur olarak Abbasi Halifesi siyaset sahnesindeki yerini almıştır. Bu iki unsurun birleşmesi sonucu Selçuklular ile İslâm coğrafyasında yeni bir devir ve dönem başlamıştır. Bu gelişmeler sayesinde İran'da devlet kuran Oğuz Türklerinin dâhiyane bir üst aklın eseri olarak değerlendirebileceğimiz sevk ve iskân politikası ile Kafkaslara, Doğu Anadolu'ya, Irak, Suriye ve Filistin'e soydaşları Oğuz Türkmen boylarını yerleştirmişlerdir. Bu iskân politikasında amaç ele geçirilen bölgelerde kalıcı olmaktır. Türkler artık aileleriyle, maiyetleriyle yeni yurtlarına taşınmıştır. Oğuzların gelişi daha önce Bizans ordularında asker olarak imparatorluğun sınır güvenliğini sağlayan yine Abbasi, Fatimî ya da Büveyhî özel birliklerinde yer alan Türklerden tamamen farklıdır. Selçuklu Türkleri kendi devletlerinin varlığı için bölgededirler. Bizzat kendileri hem idareci hem de asker olarak kendi irade ve idarelerinde yani kaderleri kendi ellerindedir. Selçuklu Oğuz Türklerinin başarıları soydaşları olan diğer Oğuz boylarının kendilerine katılarak yeni fethedilen bölgelere yerleşmesiyle sonuçlanıyordu. İşte burada askeri iktâ' düzeninin bu iskânları organize edip kontrol ettiği gibi merkezîyetçi bir devlet yapılanmasının teşkiline hizmet eden bir mekanizma işlevi gördüğü aşikârdır. Selçuklular Horasan'da kurulduktan sonra genişleyerek İran-Irak-Suriye-Filistin bölgesine hâkim Şii Büveyhîler, Şii-İsmaili Fatimîler ve Sünni Abbasilerin hâkimiyet sahalarını ele geçirmişler ve bu geniş İslâm coğrafyasında siyasi birliği tesis etmeye dönük mücadele vermişlerdir. Maveraünnehr'in

²⁸ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 95; a.mlf., (1997), c. I, s. 274-275.

²⁹ Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku..." s. 573. Ayrıca Nizâmülmülk'ün Selçuklu iktâ'ındaki rolü için bkz. Erkan Göksu, "Nizâmülmülk ve Selçuklu İktâ'ının Şekillenmesindeki Rolü", *USAD*, Bahar 2018; (8): ss.147-164.

³⁰ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2018, s. 86-88; a.mlf., *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ'*, Kronik Yay., İstanbul 2017, s. 141.

³¹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 41, 193; Göksu, *Gulâm*, s. 152-154.

³² Fuad Köprülü, "Ortazaman Türk-İslam Feodalizmi", *Bellekten*, Cilt: V-Sayı:19-Yıl:1941, s. 332.

³³ Osman Gazi Özgüdenli, "Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (1038-1064)", *Türkler*, c. V, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 249-264.

kuzeybatısından Hazar Denizi ile Aral Gölü kuzey havzalarındaki bozkırlarda yaşayan Oğuz boyları fethedilen bu yeni bölgelerde ihtiyaç duydukları otlak ve yurt sorununa özellikle de Kafkaslar, Suriye ve Anadolu'da kalıcı olarak çözüm bulmayı başarmışlardır. Otlak ve yurt arayan kalabalık Türkmen gruplarını zorunlu iskâna tâbi tutarak başıboş gezip asayiş sorunu olmaları engellenmiş, hatta iskân edildikleri³⁴ toprakların işletilmesinden sorumlu tutulmuşlardır. Bu topraklarda askeri iktâ' düzeni merkezi otoritenin tesisi için önemli bir işlev görmüştür.

Selçuklu askeri iktâ' düzeninde toprakların mülkiyeti ile bu toprakları işleyenlerin hüviyetinden bahsedelim. Topraklar hukuken sultanın, fiilen işletenlerin mülkiyetindedir. Toprakların mülkiyeti hukuken sultana ait olsa da işletenler üzerinde hiçbir tasarruf hakkı bulunmamaktadır. Mahsullerden alınan vergiler ise muayyen olup kayıt altına alınır. Sık sık teftiş edilen iktâ'lı toprakların devri, intikali imkânsızdır. Ölenler ve ayrılanlar kaydedilir.³⁵ Osman Turan bu bilgilere ilave olarak toprağı işleyen reâyâ ile idari ve askeri unsurlar arasındaki münâsebetten, birliktelikten söz edip³⁶ bu düzen ile devletin maaş ödemedi orduyu beslediği, Türkmen boylarını iskân ederek toprağı ve devlete bağladığını, böylece üretimin arttığına dikkati çeker.³⁷ Öyle ki, olağanüstü artış gösteren hazine gelirleri sayesinde 400.000 kişilik devasa bir ordunun kurulması mümkün olmuştur.³⁸

Nizâmülmülk'ün askeri iktâ' düzeninin amacı ya da amaçları nelerdir? Düzenin temel amacı toprağı bağlı ordu yapısını tesis etmektir. Bu anlamda fethedilen bölgelerdeki yerler devlete hizmeti geçen beylere tevcih edilir. Buralara Türkmenler sevk ve iskân edilerek fethin kalıcılığı sağlanır. Hatta bölgenin bayındır hâle getirilmesinde bu düzenin etkisi vardır. Bu düzenin en önemli amacı ise iktâ' tevcih edilen beylerin ya da hanedan mensubu emir ya da meliklerin olası başkaldırılarını engelleyen merkezi otoriteyi ülke genelinde tahkim etmek için önemli payanda vazifesi görür. Nitekim Sultan Melikşah devrinde Nizâmülmülk askeri iktâ' düzeni ile amaçlarına ulaşır. Nizâmülmülk çeyrek asırdan fazla yürüttüğü vezaret görevi sırasında iktâ' düzenini uygulamada çok başarılı sonuçlar alır. Bu konuda Siyasetnâme adlı eserinde malumat verir. Ülke geneline iktâ' düzenini yaygınlaştırmış, Kafkasların ve özellikle de Anadolu'nun fethi sonrası buralarda Türk iskân ve İslâmlaşması çok kısa bir sürede olmuştur. Sultan Melikşah sonrası taht kavgaları baş göstermiş, iktâ' sahipleri bağımsız hareket etmeye başlamıştır. İç politikada Sultan Melikşah sonrası taht kavgaları devleti derinden sarsmıştır. Özellikle Anadolu'da ve Suriye'de Haçlı seferlerine karşı mücadelelerde elde edilen başarılar beyliklerin bağımsız hareket etmesini meşrulaştırmıştır. Neticede çok kısa süre de olsa Nizâmülmülk'ün tatbik ettiği askeri iktâ' düzeni sonuçları itibari ile muazzam başarılar sağlamıştır.

Günümüz Selçuklu tarihi araştırmacılarından Erkan Göksu, Nizâmülmülk'ün askeri iktâ' düzeninin tahliline dair Sultan Melikşah ve vezir Nizâmülmülk sonrası gelişmeleri dikkate alarak sonuçlarına farklı yaklaşır. Esasen düzenin merkezi otoriteyi tesis etmek ve Türkmenleri iskân etmek için yapıldığını ve başarılı olduğunu belirtir. Ancak sonuç olarak bunun böyle olmadığını ifade eder. Türkmen beylerinin yeni fethedilen özellikle de Selçuklu otoritesinin sağlanamadığı uç bölgelere yerleştiğini ve bu durumun bahse konu âmillerden değil yeni coğrafyanın siyasi, iktisadi ve içtimai şartlarından dolayı olduğunu vurgular. Yine boy beylerinin bağımsızlık teşebbüslerini dikkate alarak istisnalar dışında gulâm kökenli idari ve askeri ricale iktâ' tevcihi yapıldığına işaret eder.³⁹ Aslında bu ifadelerle yumuşak ve zayıf noktalara temas etmiştir. Nizâmülmülk sonrası devleti tehdit eden birçok gelişme vardır. Başkentte Selçuklu taht kavgaları, Haçlı seferleri, Bâtıni faaliyetleri, şube devletlerin bağımsızlık teşebbüsleri gibi iç ve dış politikayı etkileyen önemli gelişmeler belirir. Nihayetinde Anadolu'nun Türk iskân ve İslâmlaşma siyasetinde söz konusu askeri iktâ' düzeninin payı asla göz ardı edilemez. Erkan Göksu, askeri iktâ'nın merkezileşmede, fethedilen bölgelerdeki toprak hukukunun tanziminde, hususiyle idari, askeri, iktisadi ve içtimai hayatın birçok alanında etkisine dikkati çeker.⁴⁰

Sonuç olarak Nizâmülmülk, bu düzeni değişen ve gelişen Türk devlet telakkisine göre tadil etmiştir. Askeri iktâ' düzenine görevler yüklemiştir. Motor işlevi gören düzen idari, askeri, zirai, iktisadi

³⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 141-167; Göksu, *Nizâmülmülk*, s. 154-156.

³⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 41, 193; Göksu, *Türkiye*, s. 88; a.mlf., *Gulâm*, s. 141-142.

³⁶ Turan, "İktâ", 592-594.

³⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1997, s. 312.

³⁸ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 238-239.

³⁹ Göksu, "Nizâmülmülk", s. 157-158.

⁴⁰ Göksu, "Nizâmülmülk", s. 157-158.

ve iskân meselesi gibi birçok sahada etkili olmuştur. Sultan Tuğrul döneminde şekillenen devlet yapılanması iyi işleyen iktâ' düzeni ile kısa sürede Sultan Alparslan ile oğlu Sultan Melikşah dönemlerinde devlet, güçlü merkezi otoriteye sahip küresel bir güce kavuşmuştur. Horasan'da kuruluşundan itibaren Selçuklu toprakları batı sınırlarının kuzey yönünde fetih, güney yönünde de ilhak politikası noktasında genişlemiş, kısa bir sürede Karadeniz ve Akdeniz'e uzanan geniş bir coğrafyada Nizâmülmülk'ün tadil ettiği bu düzen olumlu sonuçlar vermiştir. Ancak Sultan Melikşah sonrası ortaya çıkan taht kavgalarının yanı sıra önce Haçlılar yüzyıl sonra Moğollar ortalığı kasıp kavurmuştur. Burada dikkat çekici husus yarım yüzyıl taarruz sonrası iki asır boyunca savunma politikası güdülmüş, yarım asırdaki fetih, iskân, iktâ' sayesinde iki asır boyunca Anadolu ve Suriye'de başarılı savunma savaşları çıkarılmıştır. Nihayetinde Anadolu Türk yurdu olmuş, meşruiyet ve aidiyet temelinde Batılılar Anadolu'ya Türkiye demişlerdir.

İktâ' Düzeni ve Feodalite

İktâ' düzeni ve tatbikine dair öne çıkan hususlardan sonra hem Selçuklu hem Memlûk devri iktâ' düzeninin mâhiyetinin anlaşılması adına feodalite hakkında bilgi verip mukayese etmek anlamlı olacaktır. İktâ' ile feodalite üzerine birçok çalışma yapılmış, hatta mukayese edilmiştir. Yanlış bir ifade olarak iktâ' yerine "İslâm feodalizmi" kavramı kullanılmıştır. Bu konuda İslâm devlet düzeni ve toplum hayatına dair çalışmalar yürüten Fuad Köprülü (ö. 1966) ile Sato Tsugitaka (ö. 2011)'nin çalışmalarını dikkate alarak görüşlerine değinelim. Bu bilgilerin Orta Çağ İslâm toprak rejimi hakkındaki çalışmaların seyri ve meseleye yaklaşım tarzı hakkında malumat vereceği kuşkusuzdur.

İktâ' ile feodalite'nin karşılaştırılması ve benzer sistem olduklarına dair geçmiş yüzyılın öncesinde başlayan çalışmalar vardır. Doğrusu her ikisi de farklı bölgelerde ve farklı toplum yapılarında ortaya çıkmış ve zamanla şekillenmiş toprak rejimleridir. Bariz farklılar vardır. Toprak ve işlenmesi dışında benzer hususlar yok denecek kadar az olup toprağın mülkiyeti ve tasarrufu hususunda ayrı ayrı özellikler taşırlar. İktâ' sahibi topraklarını devretme, vakfetme, miras bırakma tasarrufuna sahip olsa da köylü ya da çiftçi olan üreticilerin emekleri üzerinde hâkimiyet, yönetim ve yargı hususunda hiçbir tasarrufları ya da hakları yoktur. Bu topraklardaki köylüler ya da çiftçiler devlete karşı mutlak vergilerini iktâ' sahibi hesabına öderken iktâ' sahibi de bu gelirden dolayı öşür olarak devlete vergisini öder. Bu anlamda üreticinin emeğine el konulan, hatta üretimi düzenleyen Batı *fief*'inden çok farklıdır. Fief, Avrupa feodal sisteminde derebeyine tahsis edilen topraklardır. İktâ' sahibi ise sadece devletin koyduğu sabit vergileri belli bir toprak parçası üzerinden kendi hesabına tahsil edebilmektedir. Batı *beneficium*'dan da çok farklıdır. Beneficium, görev süresince toprağın vergileri dâhil tüm getirisi üzerinde hak sahibi kılan bir temlik düzenidir. İktâ' düzeni ile feodal düzen arasında uzak-yakın bir ilişki bulunmamaktadır.⁴¹

Batılı birçok oryantalist Orta Çağ İslâm toprak yönetimine dair çalışmalar yürütmüştür. İktâ', tımar ve diğer toprak yönetimlerinin taklit ya da özgün olduğuna dair yapılan bu çalışmalar kendi içinde sıkı bir tenkide uğramıştır. Bu çalışmaları bir bütün olarak ele alıp değerlendiren Fuad Köprülü, şarkiyatçıların yaptığı çalışmaları tenkit etmekle kalmaz, tarih biliminin kendi disiplini noktasında söz konusu çalışmaları değerlendirir.

Fuad Köprülü, Türkiye'de tarihçiliğe üslup ve usul kazandıran duayen isimlerdendir. Köprülü, 1938 Eylül ayında Zürih'de sunduğu Fransızca bildirinin Türkçe yayınlanan *Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi*⁴² adlı makalesinde İslâm toprak rejimine dair şarkiyatçıların ya da oryantalistlerin çalışmalarını tenkit eder. Köprülü, makalesinin başında İslâm tarihinin siyasi ve toplumsal meselelerine dair 19. yy. Avrupasında önemli çalışmalar yapıldığından övgüyle söz ederken bu çalışmaların Batılı sömürge amaçlarına hizmet eden bir saik ile yapılmasından yakınıdır. Hepsi tarafından ittifakla "*İslâm feodalizmi*" tanımının yapılmasını hatta isimlendirmede hemfikir olmalarına rağmen düzenin kökeni, işleyişi ve sonuçlarına dair farklı düşüdüklarine dikkati çeker. Kısaca tutarsızlıklar vardır.

Köprülü, öncelikle 1800'lerden beri toprak rejimine dair yapılan çalışmaları özetlemiş, konuyla alakalı üslup ve usul açısından araştırmacıların takip etmesi gereken yöntemlerden söz etmiştir. Bu hususta C. H. Becker ile P. Wittek'in görüşlerine yer vererek Becker'in İslâm feodal sistemine dair çalışmalarının sahaya özgü doğru bir metodolojisinin oluşmasına katkı sağladığından bahisle konuyu

⁴¹ Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 2010, s.203.

⁴² Fuad Köprülü, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten*, Cilt: V, Sayı.19, 1941. s. 319-334.

ele alış biçiminden övgüyle söz etmiştir. Becker, iktâ' düzenini iki kısımda Abbasiler devri ile Selçuklu Türkleri devri olarak ayrı ayrı değerlendirir. Mısır ülkesinde ise bu evrenin Salâhaddin ile başladığına değinir. Ayrıca Becker, Selçuklu iktâ' düzeninin Eyyübî ve Memlûk devri askeri feodalite'ye evrildiğinden bahisle bunun Batı feodalitesi ile bir alakasının bulunmadığını açıkça ifade eder. Yine Memlûk devri kurumları üzerinde çalışan Gaudefroy Demonbynes, Memlûk feodalizmi ile Batı feodalizmi arasındaki ayrılıkların benzeyişlerden çok fazla olduğunu ayrıca Memlûk iktâ' 'sı ile tâbiilik olan fief arasında bir alanın bulunmadığına dikkati çeker.

Köprülü tespitlerini sürdürür. M. N. Poliak'a göre İslâm devletlerinde birbirinden farklı birçok feodal sistemlerin var olduğu ve bunların askeri karakterleri dışında benzer yanlarının pek bulunmadığını belirtir. Örneğin Mısır'da Eyyübî ile Memlûk feodalitesi çok farklıdır. Poliak, Becker'in yukarıdaki taksimini tenkit ederek bu tespitin örneğin Mısır için geçerli olmadığını, İslâm coğrafyasındaki feodal sistemlerin benzer ve aykırı hatlarına temas eder. Ayrıca Poliak, Makrîzî'ye atfen Memlûk iktâ' nizamında Moğol-İslâm-Batı etkisinden söz ederek Moğol mirası olduğunu savunur.⁴³ Yine Suriye'de Haçlı etkisiyle feodalitenin inşasına dikkati çeker. Köprülü bu konuda Yakubowsky, J. Deny ile Osmanlı Tımar sistemi üzerine çalışan Wittek'in çalışmalarını takdir etmesinin yanında nihai olarak bu çalışmaların çok iptidai kaldığını söylemekten çekinmez.

Köprülü söz konusu çalışmalardan bahsettikten sonra meseleyi üç başlıkta hülâsa eder. Öncelikle Türk-İslâm feodalizminin genel mâhiyeti hakkında bilgi edinmek için toprak mülkiyet hukuku, fıkıh ve siyaset kitapları yanında bölgelerin siyasi, iktisadi ve toplumsal yapılarının dikkate alınmasının gerekliliğine değinir. İkinci olarak XI. Yüzyıl ile başlayan İslâm coğrafyasında Selçuklu devri tetkiklerin Mısır ve Suriye hâriç yetersiz kaldığını, Eyyübî ve Memlûk devri Mısır ve Suriye tarihine dair yoğun çalışmaların varlığına dikkati çeker. Son olarak Osmanlı tımar sistemi üzerine de feodal mâhiyette yapılan çalışmalar olduğunu belirtir.

Köprülü özet mâhiyetinde bahsettiği bu çalışmaların yetersiz ve tezlerinin çürük olduğunu, konunun tam olarak anlaşılabilmesi adına toprak mülkiyeti için hukuki ve iktisadi münâsebetlerin toplumda önemli olduğu ancak İslâm toprak rejiminin mâhiyeti ve gelişimi için de bunların yetersizliğinden yakınır. Köprülü, bu canlı toplumsal hayatın ve dinamik yapının ortaya çıkarılması için neler yapılması gerektiğine dair tavsiyede bulunur. Öncelikle Abbasi devri toprak rejimini ele alırken İslâm coğrafyasının doğu kısmının Mavraünnehir, İran, Afganistan hususiyile Samaniler, Gazneliler, Karahanlılar hatta Büyük Selçuklular sonra Harezmsahlar devletlerinin siyasi ve toplumsal şartlarının ihmal edildiğini belirtir. Oysa bu bölgelerin feodal müessesenin tetkiki bakımından Mısır ve Suriye'den daha önemli olduğunu bunun yanında W. H. Moreland'ın Müslüman Hint toprak rejimine dair monografisini bu konuda istisna olarak gösterir.

İslâm toprak rejimine dair yapılan çalışmalar bölge ve dönemlerle sınırlı toprak mülkiyeti ve askeri iktâ' araştırmalarıdır. Önceki çalışmaları sentezleyen Becker'in ilk kez Nizâmülmülk tarafından teşkil edilen askeri iktâ' düzeninin Osmanlı tımar sistemi için model teşkil ettiğini ve bu düzenin Selçuklu devlet teşkilâtının sağlam yapısına bağlaması hususunda Bündârî⁴⁴ ve Makrîzî'den naklen Nizâmülmülk'ün askeri iktâ' düzeninin banisi olduğuna dair tezini Köprülü tenkit eder. Daha önce yaptığı bir çalışmaya atfen bu konuda daha geniş ve hususi bir tetkikin zorunluluğuna değinir. Poliak'ın Siyasetnâme'den naklen Becker'i tenkit amaçlı Selçuklu askeri fieflerin Gazneli Mahmud tarafından ihdas edildiğini söylemesini yine bu toprak rejiminde Becker gibi Moğol nüfuzunu dillendirmesinde tenkite tenkit ile yaklaşır. Gazneliler hakkındaki çalışmaların aynı coğrafyada kurulmuş Tahiriler, Saffariler ve Samaniler devrinin bu konuda tetkikinin şart olduğu ayrıca Siyasetnâme kaydının bu hususta açık olmadığını belirtir. Gazneliler ile Selçuklular Türk devletleridir. Siyasi ve toplumsal yapının özellikle idareci sınıfın etnik farklarının dikkate alınması gerekliliği ortadadır. Gazneliler İran

⁴³ Makrîzî, bu bilgilerin yanında Mısır'da tanzim edilen Memlûk iktâ' nizamının orijinal olduğunu ne Fatımiler devrinde ne de öncesinde Memlûk Türk Devleti'ndeki gibi mevcut iktâ' nizamının uygulanmadığını yazar. Makrîzî, *Httat*, c. I, s. 85; a.mlf., (1997), c. I, 248.

⁴⁴ Künyesi Kıvâmüddin Ebû İbrahim el-Feth b. Alî Muhammed en-Bündârî el-İsfehânî olan Bündârî (ö. 643/1245), 1072-1134 yılları arası vâki hadiseler ve hatıralar tarihi olan Selçuklu veziri Anuşirven b. Hâlid el-Kâşânî'nin kaleme aldığı *Fütûru Zemâni's-Sudûr ve Sudûru Zemâni'l-Fütûr* adlı Farsça eseri *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nühbetü'l-Usrâ* adıyla Arapça'ya çevirdiği başına ve sonuna ilavelerle 1194 yılına kadar yazdığı eserdir. Eserin *Tevârihu Âli Selçûk* adıyla basımı yapılmıştır. Abdülkerim Özyayın, "Bündârî", c. VI, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1992, s. 489-490.

güneydoğusu ile Afganistan’da kurulmuş Sasani-İslâm geleneğinde devlet yapısına sahiptir. Selçuklular ise Türkmenlerin yoğun ve kalabalık göçleriyle takviye edilmiş, bozkır geleneğinde bir devlettir. Türkmen sevk ve iskân politikası devletin varlık politikasıdır. Gazneliler için bu durum söz konusu değildir. Kısaca bu sahalarda araştırmalar derinleştirilmelidir.

Köprülü, Becker’in çalışmalarını tenkit ettiği kadar takdir eder. Köprülü meselenin ortaya konulması için etraflı ve teferruatlı bir çalışmadan söz eder. Becker gibi Poliak’ın da Memlûk devri odaklı çalışmalarında beklentinin karşılanmadığını ancak İslâm toprak rejiminin çok farklı oluşunu kabul etmesi dinamik bir realitenin farkına vardığından bahisle hakkını teslim eder. Yine farklı toprak yapılarının benzerlik ve aykırılıklarını ihtiyatla mukayese etmesini takdirle karşılayıp analiz yapmanın tarihçiye kazandıracağı faydanın farkına varmasını yararlı görür. Ancak tüm bunların yanında ne Becker gibi sıkı bir mantıkla geniş bir yelpazeden meseleye yaklaşımı vardır, ne de J. Deny’nin sağlam tetkik ve belge kullanım metodu söz konusudur. Bunların yanında Poliak, Orta Çağ İslâm iktisat ve toplum tarihine dair köylü-kentli hayatını ele almaktadır. Ancak bunlar da gelişigüzel yüzeysel bilgiler içermekte olup oradan buradan toplanmış, yanlış tespitler içerdiğinden bahseden Köprülü bu durumdan yakınmaktadır.

Köprülü, Orta Çağ İslâm iktisat ve toplum tarihi çalışmalarının yapılmadığını, birçoğu yazma olan mevcut dökümanların tasnif, tetkik ve tefsir ederek bir devletin iç politikasını tespit etmenin zor olduğunu kabul ediyor. Ancak Poliak’ın A. Mez, W. Barthold, L. Massignon gibi sınırlı araştırmacıların eserlerinden istifade etmemesinin mazeret kabul edilemeyeceğini, dahası sınırlı malzeme ile geniş ve karışık bir konuda feodalite ile mukayeseler yaparak sebep sonuç izahlarına kalkışmasının yanlış olduğunu ileri sürer. Köprülü sözünü esrigemeden Poliak’ın usul açısından daha işin başında başarısız olduğuna hükmeder.

Fuad Köprülü, makalesinin başında tenkit ettiği “İslâm feodalizmi” kavramına üçüncü kısımda değinir. Konuya usul ve üslup açısından açıklık getirir, tavsiyelerde bulunur. Tarih terminolojisinin öncelikle neticesiz tartışmalar yerine ıstılahların anlamlarının ne olduğunun, nasıl kullanılması gerektiğinin anlaşılması gerektiği hususunu vurgular. Öyle ki bu kavramları bölge ve dönem merkezli dikkatli kullanmak gerekir. Kavramlar kültürlere ve bölgelere göre değişkenlik gösterirler. Bu konuda dikkatli olmak gerekir. İslâm toplumu ve iktisadi tarihine dair çalışmaların eksikliği ortada iken böyle temelsiz ifadelerin kullanımı yanlıştır. Öncelikle İslâm siyasi, iktisadi, içtimai hayata dair araştırmaların yapılması, kurumların, iktisadi yapıların nasıl geliştiği, siyasi ve içtimai şartları dikkate alarak ortaya konulması gerekir. Sonra mâhiyetini öğrendiğimiz yapılar ve kurumlar bir başka toplumun bilinen yapıları ve kurumları ile mukayese imkânı ortaya çıkabilmelidir. Köprülü, tam malumat sahibi olmadığımız bir yapıyı isimlendirmenin hatta bunun farklı bir kültürdeki yapı ile benzerliğini iddia etmenin yanlışlığını metodolojik açıdan ortaya koymaya çalışır.

Köprülü, o dönem Batı merkezli yapılan çalışmaları genel mâhiyetini değerlendirirken İslâm feodalizmi ile uğraşan şarkiyatçıların çok yüzeysel olarak İslâm toprak meselesi ve askeri tımarlarla meşgul olduklarına değinir. Oysa Batı feodalizminde sadece fief bile siyasi ve içtimai yapının tamamını kapsayacak şekilde izah edici bir unsur olmadığına hâkeza İslâm toplum yapısının hukuki, iktisadi ve içtimai yapısını Selçuklu örneğinde izaha çalışır. Çok farklı kamu hukuku, hâkimiyet anlayışı, toprak mülkiyeti anlayışı, merkezde ve yerelde idari yapılanmalardan bahseder. Sonra Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah devri vezir Nizâmülmülk’ün tesis ettiği Sasani devlet geleneğinin merkezi hükümet ve kurumlarda tezahür etmesine devlet anlayışı ve geleneğindeki değişimlere temas eder. Bunun yanında Anadolu beyliklerinde Bozkır geleneğinin devam ettiğine dikkati çeker. Doğrusu bu devlet yapısının tam olarak kavranılmadan Selçuklu feodal mâhiyetini kavramanın imkânsızlığını vurgular. Yine Selçuklu devleti ile alakalı Oğuz Türkmen gruplarının hukuki yapıları ve toplumsal vaziyetleri ki Selçuklular kuruluştan itibaren küçük gruplara ayırarak ayrı ayrı sahalara iskân ederek hudutlarda yeni fetihler için organize edilmişlerdir. Kuşkusuz Selçuklular askeri asaletе dayanan aristokratik bir teşekküldür.

Fuad Köprülü’nün eksikliğinden dem vurduğu hususlar ve çalışmalar üzerine yerli yabancı birçok araştırma yapılmıştır. Çalışmalar yapıldıkça boşluklar tespit edilmiş, günümüzde de gelişen ve değişen bakış açılarıyla söz konusu çalışmalar daha dar ve farklı disiplinler altında ele alınmaktadır. Esasen bu çalışmalar sayesinde tarihi realiteye muvafık meselelerin anlaşılır bir üslupla ele alınması mali, hukuki,

iktisadi alanlarda donanımlı tarihçilerin araştırma konusu yapması doğası gereğidir. Doğrusu üslup ve usul açısından meselenin halli kaynak yetersizliğinden bazen tam olarak mümkün olamamaktadır. Neticede bu durum kesin olmayan tahminler üzerine tezler ileri sürmeye kapı aralamaktadır. Son olarak Mısır ve Suriye tarihinin kaynak bakımından diğer bölgelere kıyasla tür ve nitelik açısından şanslı olduğu doğrudur. Fuad Köprülü bu hususu bir asır önce vurgulamıştır. Maalesef bu konuda da günümüzde dil terminolojisi bakımından donanımlı araştırmacıların azlığı söz konusudur.

Köprülü'den yarım asır sonra Sato Tsugitaka Mısır ve Suriye tarihi Eyyûbi ve Memlûk devri askeri iktâ' düzenini geniş bir perspektifte ele almış, kıymetli çalışmalar yapmıştır. Tsugitaka, Fuad Köprülü'nün açık ve net ifadelerden kaçınarak zamana bıraktığı hususları sanki Köprülü'den devralmışçasına aynı üslup ile meseleye yaklaşmış, kentli köylü toplumun her kesimini dikkate alarak toprak rejimini geniş bir perspektifte değerlendirmiştir. Tespitlerini de açıkça ifade etmiştir. Örneğin İslâm feodalizmi ifadesine şiddetle karşı çıkar. Yarım yüzyıl sonra tarihi kaynaklara ulaşımın kolaylığı ve bakış açılarının değişmesi hususunda fevkalade gelişme göstermesine rağmen Köprülü'nün konuya dair ileri sürdüğü tezlerin Tsugitaka tarafında da dillendirilmesi Köprülü realitesini ortaya koymaktadır. Kaldı ki, Tsugitaka'nın kaynakçasında Köprülü yoktur. Dahası Tsugitaka'nın Uzakdoğulu birisi olması hasebiyle tespitleri daha da önem kazanmaktadır.

Sato Tsugitaka'nın İslâm devlet ve toplum tarihine dair *State and Rural Society in Medieval Islam, Sultans, Muqta's and Fallahun*,⁴⁵ adlı çalışması bu alanda önemlidir. Tsugitaka, iktâ' düzenine dair yapılan çalışmalara değinmiş, tespit ve tenkitleriyle bu minvalde görüşlerini, düşüncelerini paylaşmıştır. Şarkiyatçıları tenkit hususunda ölçülü bir üslup kullanan Köprülü'nün aksine Tsugitaka ünlü şarkiyatçı A. K. S. Lambton'un imalı yaklaşımını yeri geldiğinde hatırlatır; "*Bir Avrupalı, İslâm tarihini ancak bu kadar açıklayabilir(!)*".⁴⁶

Tsugitaka, iktâ' düzeninin Orta Çağ İslâm devlet düzeninde ve toplum hayatında önemli bir yeri olduğunu vurgular ve dikkat çekici tespitlerde bulunur. X. Yüzyılın ortalarından XVI. Yüzyılın başlarına değin askeri iktâ' düzeninin geçerli olduğunu, bu dönemde İslâm toplumunda sûfi önderlerin köy, kasaba ve kentlerde toplumu dini organizasyon ve faaliyetlerle organize ederken askerler ya da iktâ' sahipleri köylü ve kentli üzerinde geniş bir etkiye sahip olduğuna değinir. İktâ' düzeni sadece toprak düzeni değil aynı zamanda İslâm devlet düzeni ve toplum hayatı ile yakın bağlantılıdır. Bu dönem iki önemli toplumsal münâsebet söz konusudur. Sultan ile iktâ' sahipleri arasındaki ilişkiler diğeri iktâ' sahipleri ile çiftçiler arasındaki ilişkilerdir. Kendilerine iktâ' tahsis edilen emirler sultana askeri hizmetleri karşılığında iktâ' bölgesindeki köylülerden vergi tahsili yetkisine sahiptirler.⁴⁷

Tsugitaka, Avrupalı bazı bilim adamlarının iktâ' düzenini Orta Çağ Avrupa feodalizmi ile karşılaştırarak *İslâm feodalizmi* tanımını yadırgar. Hatta bazı Arap araştırmacıların şarkiyatçılardan etkilenerek bu kavramı kullanmasından da yakındır. İslâm ve Avrupa toplumlarının mukayesesinde bilinçli bir çarpıtma olduğu, İslâm toplum yapısının geleneksel Avrupa algısını kullanarak izah etmenin zorluğuna dikkati çeker. Orta Çağ Müslüman kentlerinde geleneksel toplumsal yapının ve askeri iktâ' düzeninin geçerli olduğu devirde çok önemli iki hususu hatırlatarak farklı iki hususa temas eder. En önemlisi köle kökenli (gulâm ya da memlûk-bir ara hürriyetinden yoksun kalmış) askerlerin idari mevkilere yükselmesi diğeri monetarist/paracı bir ekonomik düzenin (kontrollü para arzı) bu dönemde gelişmeye devam etmesidir. Bunun yanında idari, askeri ve ekonomik yapıda öne çıkan farklılıklara dikkati çeker.⁴⁸ Kısaca aynı dönemin şartları Batı toplum yapısından çok çok farklıdır. Doğrusu iktâ' sahibi emirler gulâm ya da memlûk kökenlidir. Bu askerleri köle asker olarak tanımlayan Batılılar nasıl oluyor da Batı toplumunda asla mümkün olmayan bu yapının var olduğu toplumu feodal düzen olarak ifade ediyorlar? Şaşkınlık vericidir. Özellikle Memlûk devri siyasi yapısına baktığımızda memlûk kökenli askerler idari ve askeri mevkilerde istihdam edilmişler, hatta devlet başkanı olmuşlardır. Böyle bir siyasi düzenin karşılığı Batı devlet ve toplumlarında yoktur. Sato Tsugitaka'nın bu görüşlerine katkı sunması bakımından şu husus çok açıktır. Feodal düzen Avrupa'yı geriletirken özellikle Haçlı seferleri bu düzenden kurtulmak için fırsat olarak görülmüştür. Bunun aksine askeri iktâ' düzeni Memlûk Türk Devleti'nde benzeri bir toprak rejimi olan tımar sistemi de Osmanlı Devleti'nde siyasi otoritenin ve

⁴⁵ Sato Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam, Sultans, Muqta's and Fallahun*, Leisen-New York-Köln 1997.

⁴⁶ Tsugitaka, *State*, s. 11.

⁴⁷ Tsugitaka, *State*, s. VII-vii.

⁴⁸ Tsugitaka, *State*, s. VIII

istikrarın mali kaynağı, dinamik ve statik bir unsur olarak önemli hizmetler ve işlevler görmüştür. Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyıl başlarına değin bu düzen başarılı bir şekilde yürümüştür. Unutmamalym ki, Osmanlı fetihleri bu düzenin faal olduğu devirlerde vaki olmuştur.

Tsugitaka, Orta Çağ Avrupa feodalite düzeni ile iktâ' düzenini mukayese ederken bahsettiğimiz farklılar dışında özel bir duruma dikkati çeker. Askeri iktâ' düzeninin ortaya çıkışını bölgenin siyasi, askeri ve iktisadi şartlarına bağlar. Gelişen, değışen ve dönüşen bir devlet ve toplum hayatından yani dinamik bir yapıdan bahseder. Dolayısıyla feodalite sözcüğüne karşılık olarak iktâ' nın kullanılmasına şiddetle karşı çıkar. İktâ' düzeninin askeri bir unsura dönüşmesini Köprülü gibi Türklerle ve iktisadi yapının zayıflamasıyla ilişkilendirir. Türkler gulâm ya da memlûk adıyla ilk dönemler askeri bir unsur olarak İslâm coğrafyasındaki varlıklarını IX. Yüzyılın ortalarından itibaren güçlendirirler. Bunun yanı sıra başkent Bağdat'tan uzak bölgelerde Mısır'da Tolunoğulları, İran'da Samaniler adıyla bölgesel bağımsız birer siyasi güç olurlar. Bu gelişmeler Abbasilerin siyasi ve mali yönden zayıflamasına yol açar. Nihayet Irak'a hâkim olan Büveyhîler, İslâm'ın ilk dönemlerinden beri idari-askeri kadrolara maaş olarak verilen *atâ* ile düzenin sürmesinin imkânsız oluşundan dolayı iktâ' düzenini 334/946 yılında tatbika başlatırlar. Esasen Büveyhî emiri Muizzü'd-Devle görev yaptığı devrin (334-356/946-967) başında zorunlu olarak iktidarının istikrarı için ilk iş olarak askeri iktâ' düzenini uygular. Selçuklular Bağdat'a hâkim oldukları 447/1055 yılı sonrası bu düzeni miras alırlar. Bu hususta Tsugitaka, Köprülü ile hemfikirdir. Her ikisi de kaynak yetersizliğinden dem vurur. Tsugitaka, Huseynî⁴⁹ ile Makrîzî'nin askeri iktâ' düzeninin Nizâmülmülk tarafından başlatıldığına dair görüşlerine kaynak eksikliğinden mesafeli yaklaşır. Ayrıca Büveyhîler ile erken Selçuklu iktâ' düzenleri arasındaki farkı açıklayacak kaynak eksikliğine de işaret eder. Sonra alan araştırmacılarının konuya dair düşüncelerini tartışmaya açar.⁵⁰

Orta Çağ İslâm tarihine dair önemli çalışmalar yürüten Claude Cahen, devlet ricaline bağlı askerlere arazi geliri tahsisi olarak Büveyhî iktâ' düzeni ile Selçuklu iktâ' düzeninin benzerliğine değinir. Özellikle A. K. S. Lambton'un Selçuklu iktâ' düzenine dair çalışmasına⁵¹ atfen düzenin üretkenliğine dikkat çekip Batı Avrupa feodalitesi'nden çok farklı boyutuna temas eder. Bunun yanında Selçuklu iktâ' düzenini üç noktada özetler. Devlet yönetimi sultan ve hanedan üyelerine tahsis edilen iktâ' lı topraklar üzerinde yoğunlaşmış, iktâ' lı toprakların yönetimi ile vergi tahsilatı birlikte yürütülmüş ve iktâ' Büveyhîlerden miras alınmıştır. Ancak Büveyhîlerde sınırlı olan iktâ' dağıtımı Selçuklular devrinde emirlere tahsis edilerek Irak ve İran'da yaygınlaştırılmıştır. Bu emirlerin topraklar üzerinde sahip olduğu haklar ve güç varislerine aktarılmıştır. Nizâmülmülk idari ve askeri iktâ' terkihi ile iktâ' sahiplerini kontrol altına almaya çalışmıştır. Ancak Sultan Melikşah (ö. 485/1092)'ın ölümü sonrası atabegler ve yerel beyler iktâ' düzeni sayesinde bağımsızlık kazanarak siyasi birer güç olmuşlardır.⁵² Tsugitaka, Lambton'un Nizâmülmülk'ün idari ve askeri iktâ' yı birleştirdiğine dair görüşüne katılırken bu iki unsurun birleşme sürecini açıkça ifade etmediğinden yakındır. Shimada'nın *State ve Society in Islam*, adlı çalışmasında bu hususu açıkladığından bahisle idari iktâ' sahiplerinin hakları askeri iktâ' ya bağlı olarak zayıflatıldığını, sonuç olarak idari iktâ' nın askeri hizmetleri de ikame etme zorunluluğunun ortaya çıktığından bahseder.⁵³

Nizâmülmülk, Siyasetnâme'de iktâ' sahibinin haklarını ve görevlerini belirtir. İktâ' ların her iki yılda ya da üç yılda bir değıştirilmesinden ve gerektiğinde bölge yöneticilerinin denetlenmesinden bahseder. Nizâmülmülk'ün bu sözleri Shimada'nın tespitini destekleyici mâhiyette olsa da Nizâmülmülk öncesi dönemde bile idari iktâ' sahiplerinin sultana karşı askeri hizmetten muaf olduklarına işaret eden Tsugitaka bu tespiti kuşkuyla yaklaşır. Alanın bir diğeri önemli araştırmacısı

⁴⁹ Köprülü'nün Bündârî diye bahsettiği kaynak ile Tsugitaka'nın söz ettiği Huseynî'nin aynı kaynak olduğu düşünülür. Tsugitaka'nın kaynakçasında geçen *Huseynî*'nin eserine ait künye şöyledir. Ebû'l-Hasan el-Huseynî (ö. 622/1225), *Ahbârü'd-Devleti'l-Selçûkiyye*, ed. M. Iqbâl, Lahor 1933. Bu kaynak ile daha önce Fuad Köprülü'ye atfen adını zikrettiğimiz Bündârî'nin eseri *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye/Tevârihu Âli Selçûk* adıyla meşhur eser ya da eserlerin aynı olduğu düşünülür. Ayrıca Huseynî ve eseri hakkında Osman Gazi Özgüdenli tarafından hazırlanan *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* maddesi konuya dair Ali b. en-Nâsır el-Huseynî (ö. 590/1194 sonrası)'nin *Zübdetü't-Tevârih* adlı eseri günümüze ulaşmamış ancak birçok tarihçinin yararlandığı malumatını verir. Bu eserden iktibas edilerek müellifi meçhul *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye* adlı eser hazırlanmıştır. Osman Gazi Özgüdenli, "Huseynî Ali b. Nâsır", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. EK-1, 2016, s. 572-573.

⁵⁰ Tsugitaka, *State*, s. 6.

⁵¹ A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London 1953.

⁵² Tsugitaka, *State*, s. 4-8.

⁵³ Tsugitaka, *State*, s. 8.

Lambton'a atfen idari iktâ'nın doğu eyaletlerinde *vilâye*, *riyâse* ve *niyâbe* adıyla batı eyaletlerinde ise iktâ' olarak isimlendirmesine ise temkinli bakar. Lambton'un idari iktâ' olarak isimlendirdiği Büveyhî valilerinin iktâ'larının sorumlu oldukları bölgenin bir bölümünden daha geniş olmadığını ayrıca Selçuklu tarihi kaynaklarında *vâli* sözcüğünün *muqtâ/iktâ' sahibi* kavramından çok farklı kullanıldığını ifade ederek Lambton'u tenkit eder. Konuyla alakalı Nizâmülmülk tarafından tatbik edilen iktâ' reformlarının yeniden ele alınmasının gerekliliğine ve idari iktâ'nın gerçek mâhiyetinin ne olduğuna dair yeni araştırmalara olan ihtiyacı vurgular.⁵⁴ Tsugitaka, Nizâmülmülk'ün idari ve askeri iktâ' nizamlarını birleştirdiğini açıkçabelirir.

Fatımîler döneminde emirler ile üst düzey memurlar katî'a ya da iktâ' denilen toprakların sahibi idiler. Ancak askeri bir hizmet zorunluluğu olmayıp sadece öşür vermekle mükelleftirler.⁵⁵ Fatimî iktâ' düzeni Büveyhî ile Selçuklu devri askeri iktâ' düzenleri farklıdır. Fatimî iktâ' ofisi yıllık gelir takvimine dayalıdır. Bununla birlikte Salâhaddîn'in askeri iktâ' düzeninin Mısır'da teşekkül etmesine yardımcı olmuştur.⁵⁶ Zengîler devri iktâ' düzeni Selçuklu devrinde olduğu gibi vergilerin tahsil edilmesi ile sınırlıdır. Bunun yanında askerler toprakları sabit olarak ellerinde bulundurur. Hatta çocuklarına özel mülk gibi miras bırakabilirler.⁵⁷ Nitekim Zengî iktâ' düzeni Salâhaddin Eyyübî ile Mısır'a gelir.⁵⁸

Tsugitaka, A. N. Poliak'ın Eyyübî ve Mısır iktâ' düzenini İslâm feodalizmi olarak tanımlamasına ve Becker'in askeri olmayan bir yapıdan askeri bir nizama dönüştüğüne dair tespitlerine katılmaz. İslâm'da çeşitli feodal sistemler arasındaki benzer ve farklı özelliklerin açığa kavuşturulmasına odaklanır. Poliak, Becker'in İslâm dünyasında farklı dönem ve bölgelerdeki iktâ' nizamlarını değişimlerle ortaya koymasını faydalı bulur. Ancak köylülerin iktâ' sahibinin yetkisi altında toprağa bağlı olmalarından ayrıca lordlarından ödünç tohum alıp toprak vergisi ödemek zorunda kalmalarından dolayı iktâ' düzenindeki köylüleri serflerle eş tutmasını eleştirir. Tsugitaka, konu hakkında tespit ve tenkitlerini aktarıp konuyla alakalı Lambton'un Poliak'ı eleştirirken kullandığı bir cümlesini alıntı yaparak son cümleyi; '*Bir Avrupalı'nın İslâm tarihini açıklaması*'⁵⁹ şeklinde imalı/alaylı bir cümle ile tenkit eder.

Tsugitaka, iktâ' düzenine dair araştırmacıların görüşlerine değinerek, Lambton ile aynı görüşte olan Claude Cahen, iktâ' düzeni ile Avrupa feodalizmini mukayeseli bir bakış açısı ile daha detaylı ele almış ve Memlûk devri Mısır'daki iktâ' düzenini dört özelliği ile açıklamıştır. (1) İktâ' sahiplerinin iktâ' geliri edinmesi ve sultana karşı icra ettiği askeri hizmetinin yönetim tarafından keskin bir şekilde kontrol edilmesi, (2) iktâ' nın miras bırakılmayışı, (3) iktâ' nın hayat boyu tahsisinin nadiren oluşu, (4) iktâ' sahibinin iktâ' topraklarında bağımsız hareket etmesidir. Cahen'e göre Selçuklu'nun son dönemlerinde olduğu gibi Suriye'de iktâ'lı topraklar miras bırakılmıştır. Mirasçılar bölgelerinde bağımsız hareket etmişlerdir. Oysa iktâ' düzeni Memlûk Mısır'ında tamamen farklıdır.⁶⁰

Tsugitaka, Mısır'da tanzim edilen Memlûk iktâ' düzenine dair Hassanein Rabie'nin iki çalışmasında kullandığı farklı kavramlara atfen üslup farkına dikkati çeker. Poliak'tan etkilenen Mısırlı bazı araştırmacılar dâhil Rabie'nin Mısır Eyyübî devri iktâ' sahiplerini feodal lord olarak⁶¹ göstermesinden yakınıdır. Daha sonra Rabie'nin Salâhaddîn'in Mısır'a girişinden en-Nâsır Muhammed devri 715/1315 yılında yapılan ravk çalışmalarına değin zengin kaynak kullanarak özenle ele aldığı yeni çalışmasında⁶² bahse konu iktâ' düzenindeki Mısır toplumu için feodalite, fief ve lord gibi sözcükleri kullanmadığına, bunları farklı kavramlarla ifade ettiğine dikkati çeker.

I. M. Lapidus,⁶³ Orta Çağ İslâm toplumunu farklı bir açıdan ele alarak Halep, Dımaşk ve Kahire odaklı çalışmasında iktâ' sahibi memlûk kökenli emirlerin aynı zamanda ticareti ellerinde tutarak

⁵⁴ Tsugitaka, *State*, s. 8.

⁵⁵ Rabie, *The Financial System of Egypt*, s. 26-27.

⁵⁶ Tsugitaka, *State*, s. 11.

⁵⁷ İbn Vâsıl, *Miğferricü'l-Kürüb fi Ahbâri Beni Eyyüb*, (Thk. Dr. Cemaleddin eş-Şeyyâk), c. I, Kahire 1953, s. 280; Tsugitaka, *State*, s. 10; Makrizî, *Hitat*, c. II, s. 216.

⁵⁸ Tsugiate, *State*, s. 10.

⁵⁹ Tsugitaka, *State*, s. 11.

⁶⁰ Tsugitaka, *State*, s. 11.

⁶¹ H. M. Rabie, *en-Nüzümü'l-Mâliye fi Mısri Zemâni'-Eyyübiyyîn*, Kahire 1964.

⁶² Rabie, *The Financial System of Egypt*, s. 26-72.

⁶³ I. M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge 1967. Bu kitabın konusunun özeti şu makededir. "Muslim Urban Society in Mamluk Syria", A. H. Hourani & S. M. Stern eds. *The Islamic City*, Oxford 1970, ss. 195-205.

istikrarlı Memlûk rejiminin şehir hayatında ulema ile işbirliği yaptığına dair bir düşünceye odaklanır. Tsugitaka, bu görüşü tenkit ederek Memlûk emirlerinin iktâ'yı kontrol edip yönetimindeki rollerine dair bu tespitin pek anlaşılır olmadığını, bunun yanında çalışmanın eksikliğine temas eder. Bir bütün olarak Lapidus'un büyük şehirleri dikkate alarak hazırladığını, kentlerin tamamının, köylülerin hatta bedevilerin kısaca kırsal toplumun ihmal edildiğini belirtir.⁶⁴ Bu noktada Tsugitaka, kırsal kesimi de kapsayan bir çalışma yaparak toplu bakış açısıyla önemli bir boşluğu doldurduğundan söz eder.

Sato Tsugitaka, çalışmasında Memlûk devri askeri iktâ' düzenini köylü-kentli herkesi hatta göçebeleri de içine alacak şekilde genel bir bakış açısıyla kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Doğrusu zengin kaynak kullanımı, sahaya dair önceki çalışmaların tenkit etmenin yanı sıra tespitleri hatta yeni çalışmalara olan ihtiyacı vurgulayan, alan araştırmacılarına ufuk kazandıran önemli bir boşluğu dolduran kıymetli bir çalışmadır.

Memlûk İktâ' Düzeni

Selçuklu askeri iktâ' düzeni ile feodalitenin mukayesesi sonrasında Memlûk iktâ' düzeninden bahsedelim. Memlûk Türk Devleti, askeri iktâ' düzenine göre tertip edilmiş bir devlettir.⁶⁵ Bir başka ifade ile Memlûk saltanat yapısı toprağa bağlı ordu devlet düzeni olup Selçuklu dönemi tanzim edilen askeri iktâ' düzeninin Memlûk dönemi Mısır ve Suriye'de tatbikidir. Orta Çağ İslâm devletlerinden farklı bir iktâ' düzeni bu dönem (1250-1517) uygulanır. Bu anlamda Mısır ülkesinin gelirleri sultan, emirler ve ordu için tahsis edilir. Mısır ülkesi iktâ'lı, vakıf, mülk ve çorak topraklardan oluşur. Kuşkusuz Mısır topraklarının büyük bir çoğunluğu iktâ'lı topraklar olup verimli arazilerdir.⁶⁶ Makrîzî, "Emevi ve Abbasi halifeleri, Mısır arazisini, kendi adamlarına iktâ' ediyorlardı. Fakat bu uygulama günümüzdeki gibi değildi, Mısır'ın harac gelirleri, askerlere (maaşlarına) ve diğer zaruri giderlere sarf edildikten sonra artanı hazineye kalıyordu. İktâ' edilen arazi onu iktâ' edenin mülküydü. Sultan Salâhaddin zamanından itibaren günümüze kadar gelen uygulamada ise Mısır arazisinin tamamı sultan ve onun emirleri ile askerlerine iktâ' edilmektedir". O, böylece iktâ' düzenindeki değişimi özetlemekte; iktâ'ın askerin maaşı olarak umumileşmesini anlatmakta, "harac arazisi" ve "mülk arazi" de dahil olmak üzere araziye muhtelif türlere ayırmakta ve böylece çiftçinin toprağa bağlı hayatına işaret etmektedir.⁶⁷

Makrîzî, Mısır'da tatbik edilen Memlûk devri iktâ' düzenini daha ileri bir noktaya taşır. "Bilesin ki, ne Fatımîler devrinde ne de öncesinde emirler döneminde, günümüz Türk Devleti'nde olduğu gibi Mısır ülke toprakları askerler için iktâ' olarak tahsis edilmedi."⁶⁸ Bu ifadeler Memlûk askeri iktâ' düzeninin mâhiyetini özetlemekte, tatbik edilen bu düzenin bölge ve döneme özgü olduğunu vurgulamaktadır. Daha önce de değindiğimiz üzere Memlûk askeri iktâ' düzeni, Selçuklularla başlayan Eyyübîlerden miras alınan iktâ' düzeninin en gelişmiş hâlidir. Düzenin tesisinden ve bu hususta gelişmelerin seyrinden bahsedelim.

Memlûk Türk Devleti'nin siyasi yapısı üç özelliği ile öne çıkar. Hanedan anlayışının olmadığı, güçlü ve nüfuzlu emirlerin iktidarda söz sahibi olduğu ve merkezîyetçi devlet yapısıdır. Kuşkusuz askeri iktâ' düzeni bu sıra dışı siyasi yapıyı güçlü kılan en önemli âmillerden birisidir. Bu düzen sayesinde Mısır ve Suriye'de merkezîyetçi bir devlet yapısı inşa edilmiş, Eyyübî devri parçalanmış siyasi yapılar vâki olmamıştır. Memlûk sınıfına mensup emirler iktâ' düzeni sayesinde güçlenmişlerdir. Bu düzen Memlûk devlet yapısının teşkil edilmesinde ve sorasında iktidarın istikrarı için önemli bir unsur olmuştur. Bu anlamda aşağıda izah edeceğimiz ravklar ile iktâ' düzeninde gelir dağılımı yeniden düzenlenmiştir. Kuşkusuz Haçlılar ve Moğollar karşısında elde edilen zaferlerde askeri iktâ' düzeni⁶⁹ ile tahkim edilen ordu-devlet düzeninin haklı payı vardır. Kaynaklarda "el-Iktââtü'l-ceyşiyye", "hubz", "ahbâzü'l-ümerâ ve'l-halka ve'l-ceyş" tabirleri ile ifade edilen iktâ'lar, Memlûkler devri Mısır'da emirler ve askerlerin gelir kalemlerini ifade eder.⁷⁰

⁶⁴ Tsugitaka, *State*, s. 12-13.

⁶⁵ Çetin, *Askeri Teşkilât*, s. 59.

⁶⁶ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 91; a.mlf., (1997), c. I, s. 263, 288.

⁶⁷ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 97. A. Durî, "İslâm Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", (Ter. K. Y. Koprman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin), *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXV, S. 39, 2006, s.222.

⁶⁸ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 85; a.mlf., *Hıtat*, (1997), c.I, s. 248.

⁶⁹ Memlûk iktâ' düzenine dair daha geniş malumat için bkz. Ahmet Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi İktâ'*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.

⁷⁰ Çetin, *a.g.e.*, s. 59.

Memlûk rejimi ya da saltanat yapısı kendine özgü şartlar içerisinde gelişmiştir. Haçlı işgalleri ve Moğol istilâları karşısında başarılı olan memlûk kökenli askerler başta saltanat makamı olmak üzere devletin idari ve askeri kadrolarında söz sahibi olmuşlardır. Memlûk kökenlilerin sultan olması zamanla teamüle dönüşmüş, nihayetinde emirler arasındaki mücadele hız kazanarak saltanat değişimleri kanlı olmuştur. Dolayısıyla güçlü ve nüfuzlu her emir sultan olmak için mücadele vermiştir. Şüphesiz emirleri güçlü kılan en önemli âmil emirlerin bol verimli, bereketli iktâ'lı arazilerden alınan vergilerin deruhte ettikleri mevkilerin gelirleri olmasıdır. Doğrusu mali yönden önemli bir kaynaktır. Bu noktada Memlûk saltanat yapısında sultanın güç ve otoritesini tesis etmek, istikrarı sağlamak için Mısır'da geçmişi asırlar öncesine dayanan ravk çalışmaları yapılır. Amaç sultan ve çevresini ekonomik açıdan güçlendirip diğer emirleri zayıflatmaktır. Bu amaçla düzenlenen iki ravktan Husâmî ravkî akâmetle sonuçlanırken Nâsırî ravkî amacına ulaşır.

Sultan Husâmeddîn Lâçîn⁷¹ devri tanzim edilen “er-Ravkü'l-Hüsâmî” (697/1298) iktidarın değişimi ile akim kalmıştır. Sultan en-Nâsır Muhammed⁷² devri “er-Ravku'n-Nâsırî” (713-725/1313-1325) adlı ravk çalışması devletin sonuna değin yürürlükte kalmıştır. Ravk nedir? Bundan bahsedelim. Ravk, yaklaşık her otuz yılda hatta belirli zaman aralıklarıyla kayıtları yenilenen tahrir çalışmalarından farklıdır. Mısır'da çok eski çağlara giden bu tahrir çalışmalarında arazi ölçümü ve arazi gelirleri ile ilgili verilerin kaydedilmesinde ravk'ın tahrir'den daha fazlası olduğu görülür. Kıpti kâtipler bu işlerde faal görev alırken⁷³ tahrir çalışmalarına dair genel mâhiyette bilgileri Mısır maliye tarihçileri İbn Memmâtî ve Mahzûmî vermektedir. Arazi tahririnden bahisle mahsül tahmini, vergi takdiri ve tahsil sürecinde görev alacak delil, mâsih (ölçücü), şâhid, âmil, müşrif unvanlarını taşıyan sorumlu görevliler ile bu işlerde görev alan diğer kişiler hakkında bilgi verirler.⁷⁴

Ravk üç hususiyeti ile öne çıkar. Öncelikle tahrir işlemleri, sonra gelir tespiti yani “ibre” tanzimi, en sonunda iktâ'lı arazi gelirlerinin sultan, emirler ve ordu mensuplarına gelir olarak tahsis işlemleridir. Kısaca ravk; arazi tahriri, ibre tanzimi ve gelir tahsisi işlemlerinin birlikte icrasıdır. Bunun sonucunda Mısır'da iktâ'lı arazilerin gelirinin sultan, emirler ve halka askerlerinin payına düşen hisselerin “kırât” olarak genel mâhiyette taksimidir. Konuyu açalım. Tahrir, ülke topraklarındaki ekili-dikili araziler ile otlakların ölçüm ve gelirlerinin sayısal verilerinin tespit edilmesidir. Bu anlamda köy köy, kent kent yerleşim birimlerinin arazilerinin ölçümü, tahmini gelirlerinin tespiti ve tahsil edilecek vergi miktarının kayıt altına alınması tahrir işlemleridir. Tahrir görevlileri arazi tahriri, vergi tahmini ve tahsili için “cerîde”, “sicil”, “mükellefe” adı verilen defter ve tezkireler tutarlar. Tahrir sonrası haraç tahmin işlerine “ibre” denir.⁷⁵

Mısır toprakları kırât olarak 24 kırât'a taksim edilip gelirleri devlet ricali ve ordu için pay edilmiştir. Başta sultan olmak üzere ümera ve ordu birliklerinin gelir kaynakları pay edilen iktâ'lı arazi gelirleridir. Mısır'da Orta Çağ İslâmî dönemde yedi kez ravk çalışması kayıtlarda yer alır. Salâhaddîn

⁷¹ Husâmeddîn Lâçîn (ö. 699/1298) ve saltanat dönemi hakkında bkz. Ahmet Sağlam, “Hüsameddin Lâçîn ve Saltanat Dönemi (696-698/1296-1298): Memlûkler'de Meşrûfî bir Sultan Teşebbüsü ve Akâmeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/1, 2017, s.155-190.

⁷² Memlûk Sultanı en-Nâsır Muhammed b. Kalavun abisi Eşref Halil'in suikastla öldürülmesinin ardından 693/1293 yılında 9 yaşında tahta oturmuş ve bir yıl geçmeden tahttan uzaklaştırılmıştır. Hanedan tarafından yönetilmeyen üst düzey güçlü ve nüfuz sahibi emirlerin işgaline her zaman açık Memlûk tahtı işgali başaracak emir ortaya çıkıncaya kadar durumu idare etmek için vefat etmiş sultanın çocukları bir süre tahta kalır ve böylece sükûnet geçici de olsa tesis edilir idi. Ancak gerekli şartlar oluşunca çocuk yaşta sultanlar yaşlarının küçüklüğü bahanesi ile tahttan uzaklaştırılırdı. En-Nâsır Muhammed de birinci saltanat dönemi (693-694/1293-1294) sonrası tahttan uzaklaştırılmıştır. Ardından önce Ketboğa (694-696/1294-1296) daha sonra da Lâçîn (696-698/1296-1299) kısa süreliğine sultan olmuşlardır. Sultan Lâçîn'in suikastla öldürülmesinin ardından en-Nâsır Muhammed bu defa ikinci kez 14 yaşlarında tekrar tahta oturur. Gâzân'ın Suriye seferleriyle öne çıkan ikinci saltanat dönemi on yıl sürer (698-708/1299-1309). Bu dönemde en-Nâsır Muhammed bu kez kıdemli emirlerin elinde kukla olarak hüküm sürer. Sonuçta tahtı terk etmek zorunda kalır. Üçüncü ve son kez oturduğu saltanat dönemi boyunca (709-741/1310-1341) kendi otoritesini tesis etmiş ve özelde Memlûk Türk Devleti'nin genelde Mısır tarihinin en haşmetli yılları olarak tarihteki yerini almıştır. Şüphesiz bu durum onun geçmiş dönemlerinde elde ettiği tecrübeler ışığında tesis edilmiştir. En-Nâsır Muhammed'in saltanat dönemleri hakkında bkz. Ahmet Sağlam, *en-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.

⁷³ İbn Haldun, *Mukaddime*, I-III, ter. Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, c. I, s. 618.

⁷⁴ Cengiz Kallek, “Haraç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 71-88.

⁷⁵ Kallek, “Haraç”, s. 71-88.

Eyyûbî devri yapılan ravk çalışması Memlûk kuruluş döneminde de geçerliliğini sürdürmüştür.⁷⁶ Sultan Baybars devri bazı reformist düzenlemeler söz konusu olsa da Eyyûbî iktâ' düzeni esasta yürürlükte kalmıştır. Bu son uygulamaya baktığımızda toplam 24 kırat'tan 4 kırat sultan için tahsis edilirken, 10 kırat emirler için 10 kırat da halka emirlerine tahsis edilmiştir.⁷⁷ Bu gelir dağılımında sultanın geliri ile emirlerin gelirleri arasında çok aşırı bir fark olmadığı, dengeli bir taksim gözetildiğini söylemek mümkündür.

Husâmî ravkî ile Sultan'ın amacı 4 kırat'ı kendisine tahsis ettikten sonra emirler ve halka askeri için toplamda 11 kırat tahsis etmek, 9 kırat ile de ordu istihdam etmektir. Makrîzî'ye göre emirler ile halka askerinin gelirleri eşitlenerek 10 kıratda tertip edilmiştir. Bir kırat ise geliri az olanlara takviye için ayrılmıştır.⁷⁸ İbn Tağriberdî bu bilgilerin yanı sıra 4 kırat sultan için 14 kırat emirler ve halka askerleri için tahsis edildiğini, 2 kıratın da gelirinin azlığından şikâyet edenler ya da emirlerden veya halka komutanlarından geliri az olanlar için tahsis edilmek üzere tedbir amaçlı ayrıldığını nakleder.⁷⁹ İbn Tağriberdî'nin kaydı Mısır'ın 20 kırat parçaya taksim edildiği ve bu taksim üzerinden pay edildiğini hatta bazı toprakların Lâçîn'in suikasta kurban gitmesi sebebiyle dağıtılmadığını, doğrusu bu ravkın yarım kaldığını söylemek mümkündür. Sonuç olarak Husâmî ravkî Lâçîn'in siyasi bir cinayete kurban gitmesiyle amacına ulaşmamıştır.

Sultan en-Nâsır Muhammed devri er-Ravkü'n-Nâsırî adıyla düzenlenen iktâ' düzeni ise devletin sonuna değin sürmüştür. Bu hususta Makrîzî, bu nizamın Sultan Berkuk devrine değin (784/1382) devam ettiğinden⁸⁰ bahsetmiş olsa da son dönem Memlûk kaynaklarından İbn İyas (ö. 930/1520) devletin sonuna değin yürürlükte kaldığından söz eder.⁸¹ Bunun yanında Hassanein Rabie, İbn Cî'an'ın *Kitâbü Tühfeti's-Seniyye* adlı eserini kaynak göstererek Berkuk sonrası dönemde de değişiklik olmaksızın bu nizamın verilerinin devletin sonuna değin kullanıldığına dikkat çeker.⁸² Yine Sato Tsugitaka, XV. yüzyılda yaşayan Muhammed el-Esedî (ö. 854/1450)'nin toplumsal ve ekonomik meselelere dair kaleme aldığı *et-Teyşir ve'l-İçtima'* adlı eserinde Nâsırî ravkının Sultan Berkuk devrine kadar toplum refahını teşvik eden adil bir yönetim ile köylere zenginlik ve refah getirdiğinden bahseder.⁸³ Dolayısıyla *er-Ravkü'n-Nâsırî* ile tanzim edilen iktâ' düzeninin devletin yıkılışına kadar yürürlükte kaldığı anlaşılıyor. Nâsırî ravkî önce 713/1313 yılında Suriye'de⁸⁴ daha sonra da 715/1315 yılında Mısır'da yapılır.⁸⁵ Son olarak Suriye sahillerinde ve Halep bölgesinde yapılarak ülke genelinde tahrir çalışmaları tamamlanır.⁸⁶

Makrîzî ve İbn Tağriberdî, bu önemli bilgilerin yanı sıra Mısır'ın tahririnin yapılp iktâ'lı toprakların yeniden tanzim edilmesine esaslı gerekçe olarak şunları kaydeder. en-Nâsır Muhammed'i birinci ve ikinci saltanat dönemleri boyunca baskı altına alan Üstâdâr Baybars el-Çaşnigîr ile Nâibü's-Saltana Sâlâr'ın memlûklerinin ve Burciye emirlerinin artan gelirlerini Makrîzî yıllık 800-1000 dinar,⁸⁷

⁷⁶ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Huseyn Şemseddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1992, c. IX, s. 24.

⁷⁷ İbnü'l-Cezerî, *Târîhu Havâdisi'z-Zemân ve Enbâihî ve Vefeyâtü'l-Ekâbîr ve'l-A'yân min Ebnâihî = Târîhu'l-Cezerî*, I-III, (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmûri, Beyrut 1998, c. I, s. 389-390; Makrîzî, *es-Sülûk*, c. I, s. 842; Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 88; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. VIII, s. 92; İbn İyas, *Bedâi'u'z-Zuhûr, fî Vekâi'i'd-Dühûr*, (Thk. Muhammed Mustafa), Kahire 1975, c. I, s. 397.

⁷⁸ İbnü'l-Cezerî, *Târîh*, c. I, s. 390; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 842; a.mlf., *Hutat*, c. I, s. 88; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. VIII, s. 92.

⁷⁹ İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. VIII, s. 93.

⁸⁰ Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 91.

⁸¹ İbn İyas, *Bedâi'u'z-Zuhûr*, c. I, s. 446.

⁸² Rabie, *The Financial*, s. 55.

⁸³ Tsugitaka, *State*, s. 161.

⁸⁴ Nüveyrî, Ebu'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-iseKureşî en-Nüveyrî (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, I-XXXI, thk. Dr. Necip Mustafa Fevvez, Dr. Hikmet Keşli Fevvez, c. XXXII-XXXIII, thk. Üstaz İbrahim Şemseddin, Beyrut 2004, c. XXXII, s. 157-158; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 127; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 31.

⁸⁵ İbn Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer*, c. IX, *ed-Dürrü'l-Fâhir fî Sireti'l-Meliki'n-Nâsır*, (Thk. Hans Robert Roemer), Kahire 1960, s. 286-287; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 174; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 149-150; Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 88-91; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 36.

⁸⁶ Suriye ve Mısır'ın ardından Trablus ve Halep'te de gerçekleşmiştir. Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 195; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 176-177, 264.

⁸⁷ Makrîzî, *Hutat* ta dinar olarak verirken, *Sülûk*'ta ve İbn Tağriberdî *Nücûm* adlı eserinde miskal ifadesini kullanmıştır. Ağırlık olarak bir miskal ortalama 4.25 gramdır. (Hayat Nâsır, *a.g.e.*, s. 264.) Eski bir ağırlık ve para ölçü birimi olan miskal hakkında detaylı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Miskal", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXX, Ankara 2005, s. 182-183.

İbn Tağriberdî ise 300-1000 dinar/miskal arasında verir.⁸⁸ Bunun önüne geçmek için çare olarak ravk çalışmasının yapılarak iktâ' tanziminin yeniden yapılandırılması şeklinde yorumlarlar. Hatırlatmakta yarar var. Sultan en-Nâsır Muhammed ikinci saltanat dönemi (698-708/1299-1309) boyunca birinci saltanat dönemi (693-964/1293-1294)'nde olduğu gibi kukla konumunda bir sultandır. Genç ve tecrübesiz Sultan, devletin başına babası Kalavun'un memlûkleri tarafından geçirilmiştir. Abisi Eşref Halil'in suikastla öldürülmesi sonrası yaşanan taht mücadelelerinde üst düzey emirlerin kendi aralarındaki güç dengesi gözetilmiş, çare olarak tahta oturtulmuştur. Bir yıl süren birinci saltanatı sonrasında önce Zeyneddin Ketboğa daha sonra da Husâmeddin Laçın tahta oturmuş, ancak istikrarsızlık Laçın'ın suikastla öldürülmesiyle devam etmiştir. Memlûk saltanat yapısında güçlü, nüfuzlu ve devlet idaresinde usta olan her emir tahta oturabilir. Ancak yaklaşık on yıl süren ikinci saltanat döneminde en-Nâsır Muhammed sözde sultan olup iktidar Üstâdar Baybars el-Çaşnigîr ile Saltanat nâibi Seyfeddin Salar'ın elindedir. Doğrusu fırsatını bulduklarında tahta oturacak olan bu iki emir arasında güç dengesi söz konusudur. Kıdemli emirler (memâlîk-i bahriyye) Sâlâr ile hareket ederken Kalavun'un memlûkü olan ve sayıca daha fazla olan Burcî memlûkleri (memâlîk-i burciyye) de Baybars ile beraber hareket etmektedir. Hatta Baybars el-Çaşnigîr en-Nâsır Muhammed'in takıyye yaparak tahttan kendini azledip Kerak'e çekilmesini fırsat olarak değerlendirir. Gelişmeler üzerine fırsatı hemen değerlendiren Baybars tahta oturur ve yaklaşık bir yıla yakın (708-709/1309-1301) tahta kalır. Doğrusu Sultan en-Nâsır Muhammed'in üst düzey emirlerin baskısı altında geçen bu dönemini; "Baybars ve Sâlâr'ın tahakkümünde, her türlü tasarruftan yoksun, istediğini yiyip içemeyen, babasının bıraktığı vakıfların geliri olmasa muhtaç duruma düşecek zavallı bir sultan" cümleleri özetlemektedir.⁸⁹

Sultan üçüncü kez bu defa kendi politik kişiliğinin becerisi sayesinde tahta oturduğu başkentte kıdemli emirlerin nüfuzunu ve gücünü kırmak için bu ravkı uygular. Kuşkusuz emirlerin ekmekleri olan iktâ'ları ellerinden alındığı takdirde önü alınamaz fitne ateşinin yol açacağı faciaların önüne geçmek için önce bu ravkı düşündüğü⁹⁰ bir gerçektir. Şüphesiz tahrir çalışmalarıyla Sultan'ın amacı ülke topraklarının yüzölçümünü, ekili, dikili ve otlak arazilerin sayısal verileri yanında emirlerin payına düşen hisselerini öğrenmektir. Ancak tahrir sonrasında iktâ' topraklarının emirler arasındaki dağılım paylarını yeniden düzenlemek esas amaçtır.⁹¹ Özellikle Husâmeddin Lâçın'ın Mısır'da yaptırdığı tahrir sonrası dağıtılan iktâ'lar emirlerin ve halka komutanlarının gelirlerini yarı yarıya düşürmüş,⁹² Lâçın'ın ölümüyle bu ravk amacına ulaşmadığı gibi Mısır'da ordu zayıflamış, asker sayısı da azalmıştır. Kaldı ki, bu dağıtımdan kimse memnun kalmamıştır.⁹³

Memlûk dönemi mali çalışmalarıyla tanınan Hassanein Rabie, Sultan en-Nâsır Muhammed'in ravk ile amaçlarını şöyle sıralar. Mısır arazisinin kadastrounu yaptırarak tarım yapılan ve yapılmayan arazilerin tahmini ölçüm verileri ile hangi vergiden ne tür gelir elde edildiğini tespit ettirmek, iktâ' gelirleri arasında yer alan bazı vergileri kaldırmak, geniş iktâ' alanlarını iptal etmek ya da azaltmak, nihayetinde Sultan'ın kendi hâsları olan iktâ'lı topraklarını artırmaktır.⁹⁴

Nâsırî ravkına dair Makrîzî, günümüze ulaşmayan "Câmi'ü's-Sîreti'n-Nâsiriyye" adlı eserden ve en-Nâsır Muhammed devrini konu alan diğer eserlerden naklen söz konusu tahrir çalışmalarını ve iktâ' nizamının tanzimine dair mufassal bilgiler verir.⁹⁵ Elbette dönemin çağdaşı olan tür ve nitelik açısından zengin çeşitli birçok kaynak bu ravk çalışmasından bahseder. Ayrıca bu ravk çalışması sayesinde ordu teşkilât yapısı ve sayıları hakkında malumat sahibi olduğumuzu hatırlatalım. Kuşkusuz bu bilgiler müstesna olarak Memlûk tarihinde yer alırlar.

Sultan en-Nâsır Muhammed emirlere iktâ'larını dağıtmadan önce kendi geliri olacak hâslarını belirler. Cîze ve çevresi, Menfelut, Kûmü'l-Ahmer, Merc ve Hâsus'un dışında 10 kırata balığ bölgenin iktâ'sını da kendisi için tahsis eder. Sultan kendi hâslarını ve iktâ'lı topraklarını ayırdıktan sonra

⁸⁸ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 43; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 35.

⁸⁹ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 43; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. VIII, s. 175, c. IX, s. 33-35.

⁹⁰ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 146-147; Makrîzî, *Hutat*, c. II, s. 88; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 33-36.

⁹¹ Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 88; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 150.

⁹² Yapılan tahrir ile 24 parçaya ayrılan Mısır topraklarının 24/4'ü sultana, 24/10'u ümeraya kalan on parça da halka askerlerine pay edilmiştir. Baybars, *et-Tuhfe*, s. 152; Makrîzî, *es-Sülûk*, c. I, s. 841-845; Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 88; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. VIII, s. 90-95.

⁹³ İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. VIII, s. 95.

⁹⁴ Rabie, *The Financial System*, s. 53.

⁹⁵ Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 88-91.

emirlerin iktâ'larını özel olarak görüşerek tahsis eder. Öncelikle Dîvânü'l-Ceyş'e başvuruda bulunan emirlerin durumu incelenir daha sonra iktâ' tevcihi uygun görülenler kayıt altına alınır. İktâ' tevcih edilmesi uygun görülmeyen yaşlı emirler için maaş bağlanır. Sultan en-Nâsır Muhammed kalede inşa ettirdiği eyvanda 22 Zilhicce 715/18 Mart 1316 Perşembe günü iktâ' belgelerini sahiplerine dağıtmaya başlar.⁹⁶ Her gün iki emire tahsis etmek suretiyle toplamda iki yüz iktâ'nın dağıtımı 716-Muharrem/1316-Mart ayında tamamlanır.⁹⁷

Sultan en-Nâsır Muhammed'in iktâ' tevcih işlemleri pratikte şöyle gerçekleşir. Divan görevlileri önce kendisine iktâ' tahsis edilmesini isteyen emirin başvurusunu alır. Başvuruya dair gerekli inceleme yapıldıktan sonra iktâ' tahsis edilmesi uygun ise Nâzîrû'l-Ceyş imzalı *misal* adlı bir belge hazırlanır. Belge sarayda Dâru'l-Adl adlı salonda tertip edilen özel oturumda Sultan'a takdim edilir. Bu takdim bir anlamda iktâ' tahsisinin uygun olduğu anlamına gelir. Sultan belgenin en üst kısmına *yüktebü* yani "yazıla" kaydını düşmesiyle resmen onaylanmış olur. Daha sonra Nâzîrû'l-Ceyş, Sultan'ın kaydının altına iktâ' tevcihinin mezkûr emire tahsisinin onaylandığına dair gerekenin yapılması için derkenar kaydını yazar ve emrindeki kâtiplere verir. Günün tarihi atılıp evrakı tescil eden kâtip muhafazası için emirin dosyasına saklarken söz konusu emire verilmek üzere "murabba"⁹⁸ denilen dört köşeli bir kâğıt divana özgü gerekli muameleden sonra inşa divanına sevk edilir. Burada emir için "menşur" denilen Sultan'ın tuğrası baskılı iktâ' beratı hazırlanarak bizzat Sultan tarafından emire teslim edilir.⁹⁹ Sultan tarafından onaylanan menşur belgesi ile bir emire iktâ'lı arazisini tevcih edilmiş olur.¹⁰⁰

Tevcih edilen iktâ' beratında, iktâ olarak tahsis edilen toprağın yüzölçümü, yerini belirten bilgiler, yıllık olarak ayni ve nakdi geliri, varsa her türlü hayvan sayısı, ticari değeri olan eşya ya da gelir getiren emtia vs. bilgiler bu belgede kayıtlıdır. Emir görevinde kaldığı ve yaşadığı müddetçe iktâ'sının geliri ile geçimini temin eder.¹⁰¹ İktâ' geliri nakdi ya da ayni olarak tahsil edilir. Bu tahsilat içinde gayrimüslimlerden alınan cizye/kelle vergisi, varisi bulunmayan miras malı ve vakıf malı dâhil değildir.¹⁰² Bunun yanında Sultan en-Nâsır Muhammed son ravk sonrası iktâ' tahsisinde cizye gelirlerini iktâ' gelirleri arasında saymıştır.¹⁰³

Değerlendirme ve Tespitler

Memlûk devlet yapısında hükümet ve ordu mensuplarının en önemli gelir kaynağı iktâ'lı topraklardır.¹⁰⁴ Yine idari ve askeri kadrolardaki emirler ve nizami birliklerin komutanı olan halka¹⁰⁵ komutanları ve askerlerinin gelirleri tamamen iktâ'lı topraklardan elde edilir. Dolayısıyla iktâ' düzeni sadece toprak düzeni değil aynı zamanda ordu düzeni ile ilgilidir. Durum bu olunca iktâ' düzeni askeri bir yapıyı besleyen ana unsur olarak devlet yapısının belkemiğidir. Gerek divanlarda görev alan emirler gerekse askeri hizmetlerde görev yapan emirler ve maiyetindeki askerler idari ve askeri hizmetlerinin karşılığında bu toprakların geliri ile geçimlerini temin etmişlerdir. Doğrusu iktâ' tahsisi daha çok askeri hizmetlerde kullanılır. Nitekim bu düzene askeri iktâ' düzeni denilmesinin sebebi budur. Nüveyrî iktâ' gelirleriyle hizmet gören unsurları iktâ' erbabı olarak tanımlar. Peki iktâ'erbabı kimlerdir? Mevkilerine göre emirler, sultan memlûkleri, halka askerleri, Türkmen beyleri ve Urbân/Bedevi Arab önderlerdir.¹⁰⁶ İktâ'lı topraklar adı geçen erbabın gelir kaynaklarıdır.

⁹⁶ Nüveyrî, *Nihâye*, c. XXXII, s. 173; İbn Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, c. IX, s. 286; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 153; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 90; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 43. Makrîzî, 715 yılının Muharrem ayından Safer ayına kadar devam ettiğini aktarır. Makrîzî, *Hıtat*, c. II, s. 207.

⁹⁷ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 155; a.mlf., *Hıtat*, c. I, s. 90; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 45.

⁹⁸ Kare şeklinde düzenlenmiş özel resmi bir evrak olan murabbaa hakkında bkz. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 154-155.

⁹⁹ Nüveyrî, *Nihâye*, c. VIII, s. 156; Ömerî, *Mesâlik*, c. III, s. 300-301; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 154-155; Makrîzî, *Hıtat*, c. II, s. 217.

¹⁰⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 157.

¹⁰¹ Nüveyrî, *Nihâye*, c. VIII, s. 156-157; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 90.

¹⁰² Nüveyrî, *Nihâye*, c. VIII, s. 153-154.

¹⁰³ Nüveyrî, *Nihâye*, c. XXII, s. 174; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 90; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 36.

¹⁰⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. IV, s. 14.

¹⁰⁵ Kaynaklarda *Ecnâdü'l-Halka* olarak zikredilen ve Memlûk nizami birliklerini oluşturan iktâ'lı askerlerdir. Tımarlı sipahiler de diyebileceğimiz bu askerler savaş dönemlerinde Mukaddemü'l-Elf yani Binbaşılar komutasında yüzler emirliği rütbesine haiz komutanlar tarafından sevk ve idare edilirler. Günümüzdeki nizami birliklerin karşılığıdır. Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. IV, s. 15, 16, 50-53; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 422-429; İsmail Yiğit, "Halka", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XV, Ankara 1997, s. 360-362; Çetin, *a.g.e.*, s. 118-123.

¹⁰⁶ Nüveyrî, *Nihâye*, c. VIII, s. 151.

Selçuklularda Sultan Alparslan devri başlayan Suriye'ye Oğuz/Türkmen sevk, iskân ve iktâ' tahsis politikası¹⁰⁷ Zengî,¹⁰⁸ Eyyübî ve Memlûk dönemlerinde devam etmiştir. Türkmenler iskân edildikleri bölgelerin kendilerine iktâ' olarak tahsisi karşılığında muayyen vergi ödeme ve savaşlarda asker bulundurma yükümlülüğünü yerine getirmişlerdir. Doğrusu Türkmenler Suriye'de Haçlılar ve Moğollara karşı mücadelede önemli roller üstlenmişler, Memlûk askeri yapısının önemli bir unsuru olmuşlardır.

Salâhaddîn Eyyübî'nin tanzim ettiği askeri iktâ' düzeni ile Mısır ve Suriye toprakları hanedan üyeleri arasında taksim edilmiştir.¹⁰⁹ Nureddin Zengî'nin iktâ' sının oğluna miras kalması Eyyübîler için model teşkil etmiş,¹¹⁰ Salâhaddîn Eyyübî sonrası iktâ' taksimine dayalı bağımsız siyasi yapılar Suriye'de merkezîyetçi anlayış yerine bağımsız eyaletleri ortaya çıkarmış, kendi aralarında sık sık çatışmalar vaki olmuştur. Haçlılarla ittifak kuran Eyyübî melikleri diğer Eyyübî melikliği ile savaşmışlardır. Çıkar hesapları her şeyin önündedir. Moğolların bölgeye inmesiyle de çatışmalar içinden çıkılmaz bir durum almıştır. Tüm bu gelişmeler Memlûk rejiminin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Esasen Sultan Melikşah sonrası Selçuklu iç politikasında vâki benzer çatışmalarla Eyyübîler de yüzleşmiştir. Nizâmülmülk'ün Siyasetnâme'sinde tanzim ettiği usullere aykırı olarak iktâ'lı topraklar her iki devlette hem sahiplerinin ellerinde kalıcı olmuş, hem de miras bırakılarak merkezîyetçi devlet yapısı tamamen bozulmuştur. İşte bu yüzden Nizamülmülk'ün tanzim ettiği askeri iktâ' düzeni tam olarak Memlûk askeri iktâ' düzeninde karşılık bulmuştur. Açıkçası Haçlı işgalleri ve Moğol istilâları ile bölgedeki karmaşık Eyyübî idaresi Memlûk Türk Devleti'nde iktâ' düzeninin şekillenmesinde esaslı bir rol oynamıştır. Eyyübîlerin parçalanmış bir siyasi yapı arz etmelerinin arkasında ülke topraklarının hanedan üyeleri arasında iktâ'lı topraklarının taksimi ve bu toprakları bağımsız olarak yönetmeleridir.

Sultan Baybars Moğol tehdit ve tehlikesini bertaraf ettikten sonra Suriye'de Eyyübî hanedan mensubu *sâhib* unvanlı meliklerin ya da yöneticilerin varlıklarına siyasi ve askeri çıkarları açısından göz yummuş, tasfiyelerini zamana bırakmıştır. Bunlar Musul'da el-Melikü's-Sâlih, Humus'ta el-Melikü'l-Eşref, Hama'da el-Melikü'l-Mansûr, Kerak'ta el-Melikü'l-Muğîs 661/1263'lere kadar bağımsız olarak bölgelerini yönetmişlerdir.¹¹¹ Sultan Baybars söz konusu *sâhiblerin* yerine memlûk kökenli emirleri nâib olarak atayarak Memlûk rejimini kurmayı başarmıştır. Sadece Hama'da Eyyübî ailesine mensup Memlûk Devleti'nin bir nâibi olarak Ebû'l-Fidâ 742/1341 yılına kadar varlığını sürdürebilmiştir. Esasen geçmişten alınan dersler yeni devrin şekillenmesinde etkili olmuştur. Sultan Baybars, bölgedeki Türkmenlerin ile Moğol istilâsından kaçan mülteci Türkmen gruplarını Gazze ile Antakya arasına ve Çukurova bölgesine, Haçlıların işgal ettiği yerlere yerleştirerek bölgenin demografik yapısı şekillendirmiş, Türkmenlere iktâ'lar tahsis edilmiştir.

Sultan Baybars, Eyyübî mirası askeri iktâ' düzeninin aksayan yönlerini tadil ederek yeniden düzenlemiştir. Açıkçası daha önce iktâ' topraklarının miras bırakılması önemli bir problem oluştururken Memlûk rejiminin en temel özelliği ile kökten çözülmüştür. Nedir bu özellik? Memlûk rejiminde memlûk kökenli emirlerin çocuklarının idari ve askeri hizmetlerden uzak bir hayat sürmesidir. Bu çocuklar babaları gibi memlûk sınıfından değildir. Topluma karışmışlar, genelde ilmi faaliyetlerle uğraşmışlardır. Bu insanlar Memlûk devlet ve toplum hayatında "evlâdü'n-nâs"¹¹² adıyla şöhret bulmuşlardır. Memlûk sınıfından farklı bir statüleri vardır. Memlûk askeri yapısını insan kaynağı ülke dışından meblağ karşılığında alınan ve sisteme dahil olan insanlardır. Kısa süreliğine de olsa hürriyetinden yoksun bırakılmış insanlardır. Esaret öne çıkan vasıflarıdır. Memlûk kimliğine haiz ıtk mevâlî olan hukuki yapıları ile mevlâsı olan sultan ya da emire hayatı boyunca sadakat gösterir. Mısır ülkesinde doğan çocukları ise sıradan insanlardır. Tamamen farklı hüviyetleri söz konusudur. İstisnalar

¹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, s. 154; Turan, "İktâ", s. 953.

¹⁰⁸ Bedreddin el-Aynî, *es-Seyfü'l-Mühenned fî Sireti'l-Meliki'l-Müeyyed Şeyhu'l-Mahmûd*, Thk. Fehim Muhammed Ulvi Şeltût, Kahire 1998, s. 26; Altan Çetin, "Memlûkler Devrinde Oğuzlar", Osmanlı Araştırmaları XXXIII, Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-I, s. 26. Suriye'ye Türkmenlerin ne zaman geldiğine dair erken dönem kaynaklardaki bilgilerin tartışması için bakınız. Abdülkadir Turan, "Nüreddin Mahmud Zengî'nin Başarılarında Türkmenlerin Katkısı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/1, 2018, S. 205-234.

¹⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, s. 154; Turan, "İktâ", s. 953.

¹¹⁰ Makrîzî, *Hutat*, c. II, s. 216; a.mlf., (1997), c. III, s. 72.

¹¹¹ Tsugitaka, *State*, s. 78-80.

¹¹² Memlûk emirlerinin hür olarak doğan oğullarından teşekkül eden sosyal ve askeri bir grup. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Evlâdü'n-Nâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, 1995, s. 525-526; Çetin, *a.g.e.*, s. 133-136.

kaideyi bozmaz kabilinden bu adı konulmamış gelenek teamüle dönüşmüştür. Bu hususta Sultan Kalavun, emirler Toruntay ile Ketboğa'nın karşılıklı kızlarıyla evlendirdikleri oğulları için halka askerine ait iktâ' topraklarından tahsis taleplerine çok sert bir şekilde karşı çıkmıştır.¹¹³ İktâ' topraklarının miras bırakılmadığı gibi sadece görev başında olduğu sürece tahsis edilmiştir. Nihayet her sultan değişikliğinde mevkilere yeni emirlerin atanmasıyla görev değişiminin yapılması ve böylece merkezi otoriteden taviz vermeyen bir yapının kalıcı hâle gelmesi söz konusudur.

Sultan Kalavun Suriye'de Haçlılarla mücadele için ayrıldığı Mısır'da nâib olarak bıraktığı Emir Zeyneddîn Ketboğa'ya yazdığı tezkirede¹¹⁴ şehrin can ve mal güvenliğinden vali, iktâ' sahibi emirler ile diğer memurları sorumlu tutar. Yine iktâ'lı arazilerin bakımı, sulama faaliyetlerini bu kişilere tevdi etmektedir. Ayrıca Mısırlı köylülere toprak ve tohum tahsisi söz konusudur. Üstelik iktâ' sahiplerinin köylülerin ihtiyacı olan sulama sistemini temin etmeleri gerekir. Sonuçta Mısır tarımı idari işlerle yakın bağlantılıdır. Doğrusu adil bir yönetim ile tarımsal refah arasında bağlantı vardır.¹¹⁵

Mısır'da Memlûk Türk Devleti'nin zirve devrinde Nâsırî ravkı sonrası tanzim edilen iktâ' düzeni Mısır devlet ve toplum hayatında önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Sultan, önceki iki saltanat döneminde kazandığı devlet tecrübesi ile Memlûk rejiminin aksayan yönlerini tespit etmiştir. Devletin kuruluşundan itibaren sık sık vaki istikrarsızlıkların kaynağını bizzat yaşayarak öğrenmiştir. Mevcut iktâ' düzeninin bu anlamda payı âşikâr olup ıslah edilmesi elzemdir. Nitekim Sultan üçüncü saltanat döneminde güç-otorite-kontrol merkezli bir iktidar anlayışını tesis etmede söz konusu ravkı mali açıdan destekleyici ve tamamlayıcı bir unsur olarak düşünmüş, yönetimde söz sahibi emirlerin gelirlerini dengelemiş ayrıca halkı kucaklayan mali açıdan rahatlatan reformları yürürlüğe koymuştur. Yönetim ve halk nezdinde yapılan mali bir çalışma söz konusudur. Hâliyle devlet yapısı ve toplum hayatında değişimler de beraberinde gelmiştir. Sultanlık için basamak olarak kullanılan saltanat nâibliğini önce işlemez hâle getirmiş daha sonra da kaldırmıştır. Yine mali işlerden sorumlu vezirliği kaldırıp hâs nâzırlığı inşa ederek sadece kendi gelir gider kalemlerine bakan bir kurum ihdas etmiştir. Siyasi yapıda Sultan geniş yetkilerle donattığı ordu divanına bakan Nâzırü'l-Ceyş ve mali divanına bakan Nâzırü'l-Hâs ile devlete hükmeden bir yapıya evirmiştir. Bu iki kurumun yöneticileri emirleri kontrol işlevi görmüştür.

Sultan, Selçukluların geliştirdiği askeri iktâ' yı amacına dönük uygulamış ve böylece devlet gücünü hâkim kılmıştır. Nizâmülmülk'ün Türkmenlerin sevk ve iskânını temin etmek, geniş coğrafyada merkezîyetçi devlet anlayışını hâkim kılmak, yerel beylerin güçlenmesini engellemek için geliştirdiği bu düzen esasen en gelişmiş bir biçimde en-Nâsır Muhammed devri Memlûk Mısır'ında karşılık bulmuştur. Sultan bu alandaki tatbik ile bahse konu amaca ulaşmış, bir daha hiç bir emir tahtına göz dikecek cesareti bulamamıştır. 30 yılı boyunca iktidarı istikrara kavuşmuştur. Bu düzenin en-Nâsır Muhammed sonrası devam ettiğini oğullarının ve torunlarının uzun süre iktidarda kalmasını sağlayan önemli bir âmil olmasını sağlamıştır.

Nâsırî ravkı sultan ve yakın çevresinin iktidarına mali kaynak sağlarken toplumsal hayatta ne gibi yansımaları olduğuna değinelim. En önemlisi vergi alanında reformlar yapılmış, haraç, cizye ve ziyâfe'ye dayanan bir iktâ' vergi sistemi kurmuştur. Meks denilen birçok gümrük ve halk üzerine bindirilen ve kalıcı hale getirilen vergiler kaldırılmıştır.¹¹⁶ Çiftçiler kaldırılan bu vergiler sayesinde aşırı vergi yükünden kurtulmuştur.¹¹⁷ Nâsırî ravkı sonrası tanzim edilen iktâ' düzeninde köylülere ekmeleri için toprak tahsis edilmiş, hatta ihtiyaçları olan tohum ve para temin edilmiştir. Geçici fakat kalıcı vergiler ilga edilmiş, geliri bol verimli araziler Sultan'ın payına tahsis edilmiş, bunun için gerekli hukuki prosedür tanzim edilerek hazineden alım satım işlemleri tamamlanmıştır.¹¹⁸

Taşrada vergi toplamakla görevli sayısız kâtip, müstevfi ve nâzırların görevine 715/1315 yılında son vermiştir. Mübaşirler sadece sultanın gelirlerini tahsil etmek için gitmiştir. Amaç halktan haksız

¹¹³ Makrîzî, *Hıtat*, c. II, s. 216; a.mlf., (1997), c. III, s. 72.

¹¹⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, S. 91-98.

¹¹⁵ Tsugitaka, *State*, s. 236.

¹¹⁶ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 89-90; a.mlf., *Sülûk*, c. II, s. 153-154; Tsugitaka, *State*, s. 156-157.

¹¹⁷ Amalia Levanoni, *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of Nasir Muhammad b. Qalawûn, 1310-1341*, Leiden 1995, s. 143.

¹¹⁸ Tsugitaka, *State*, s. 160-161.

yere toplanan vergi tahsilinin önüne geçmektir.¹¹⁹ Söz konusu vergilerin kaldırılmasıyla ilgili Makrîzî, emirlerin payına düşen vergi miktarının fazla oluşundan dolayı önce söz konusu vergiler iptal edildiğini daha sonra iktâ' düzeninin tanzimi ve tahsisinin icra edildiğine dikkati çeker.¹²⁰

Mısır ve Suriye'deki iktâ'lı topraklar bu ravk sayesinde çoğalmış, Sultan'ın baraj ve sulama çalışmaları sonucu verim artmış, gelirler ikiye katlanmıştır.¹²¹ Taşan Nil nehir sularının tahribatından korunmanın yanında tarım alanlarının sulanmasına dönük çabalar söz konusudur. Bu anlamda Sato Tsugitaka, Mısır'da XII-XIV. yüzyıllar arasında sulama çalışmalarına dair yürütülen faaliyetlerin çizelgesini verir. Bu çizelgede Sultan en-Nâsir Muhammed devri yapılan halîç, köprü, kanal çalışmalarını yıl yıl adlarıyla ve kaynaklarıyla görmek mümkündür. Dimyat (708/1308), el-Cîze (713/1313), Bûlâk (723/1323) köprü inşaatları ile en-Nâsirî Halîç'inin (724/1324) bakım ve onarımı, el-İskenderiye Halîç'inin bakım ve onarımı (710/1311) ayrıca iki farklı tarihte (725/1325; 738/1338) yapılan kazım çalışmalarıdır. Yine Şibîn kemerleri (735/1335) ile Nil'den Birketü'l-Habeş (741/1341)'e yeni bir halîç inşa edilmesidir.¹²² Elbette daha birçok irili ufaklı su kemerleri, su kanalları, köprü ve halîçlerin bakım, onarım ve yapımı söz konusudur. Bu çalışmalar sonucunda 25 000 feddân yeni tarım alanları kazanılmıştır.¹²³

Hassanein Rabie, en-Nâsir Muhammed devri altın dinarın para olarak dolaşımının artmasını iki noktada açıklar. Uzun saltanat döneminin etkisine dikkat çekerek bu dönem tarımda, iç ve dış ticarete parlak bir devrin varlığına ve bu zenginliğin ülkedeki altın dinarların sayısının artışına olan etkisinden söz eder. İkinci olarak da en-Nâsir Muhammed'in politik kişiliğinin etkisinin altın dinarların artışında etkili olmuştur.¹²⁴ Muhammed el-Esedî (ö. 854/1450) daha önce değindiğimiz üzere mezkur eserinde Nâsirî ravkının Sultan Berkuk devrine kadar toplum refahını teşvik eden adil bir yönetim ile köylere zenginlik ve refah getirdiğinden bahseder.¹²⁵ Yine konuyla alakalı araştırmalarıyla tanınan Amalia Levanoni, Sultan'a ait iktâ'lardaki çalışmaların tarım üretiminde verimi artırdığını ve endüstrinin önemli ölçüde geliştiğine dikkati çeker.¹²⁶ Yine iktâ' sahiplerinin kırsal ekonomiyi yaşadıkları şehirlere taşıyarak kent ekonomisini yönetmeleri ile sonuçlanmıştır.¹²⁷ Kırsalda çalışanların günlük ticari hayattaki rolleri çok fazladır. İktâ' nizamının bu zenginlikte payı muhakkaktır. Tüm bu çalışmalar sonucu Sultan elde ettiği aşırı zenginliğini halkı ile paylaşmış ve toplum yararına birçok yapı inşa etmiştir. Dönemin müellifleri bu imar faaliyetlerini¹²⁸ detaylı verir. Modern araştırmacılar hayranlıkla bahseder.¹²⁹

Nâsirî ravkına dair özet mâhiyetinde şunları söylemek mümkündür. İktâ' gelirlerinin askerlerin rütbelerine göre ya da vali, vergi müfettişi gibi memurların mevkilerine göre iktâ' tahsisinin yapıldığından söz etmek mümkündür. Dahası sultan tarafından iktâ'ların değişimi, tahsisi gibi meseleler bundan böyle artık çok kolay bir şekilde yapılır. Bu durum iktidarın iktâ'lı topraklardan beslenmesini pekiştirir.¹³⁰ Nâsirî Ravkı Mısır ordu nizamını da şekillendirmiş, güçlü askeri yapı siyasi yapının istikrarına hizmet etmiştir.¹³¹ Esasen düzenin yeniden tanziminin en önemli gayelerinden birisi de budur. Sultan ile iktâ' sahipleri, iktâ' sahipleri ile çiftçiler arasında bir münâsebet kurulduğundan bahseden Sato Tsugitaka, bu konuyu eserinde detaylı olarak işlemiştir. Neticede Nâsirî ravkı sonrası tanzim edilen

¹¹⁹ Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 89-90; a.mlf., *Sülûk*, c. II, s. 153-154; Tsugitaka, *State*, s. 156-157.

¹²⁰ Makrîzî, *Hutat*, c. II, s. 217.

¹²¹ Tsugitaka, *State*, s. 149-150.

¹²² Tsugitaka, *State*, s. 228.

¹²³ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 231; Levanoni, *A Touring Point*, s. 145.

¹²⁴ Rabie, *The Financial System*, s. 189.

¹²⁵ Tsugitaka, *State*, s. 161.

¹²⁶ Levanoni, *A Touring Point*, s. 142-143.

¹²⁷ Tsugitaka, *State*, s. 149-150.

¹²⁸ Şemseddin eş-Şücâî, *Târîhu'l-Meliki'n-Nâsirî Muhammed bin Kalavun es-Sâlihî ve Evlâdihî*, (Thk. Barbara Schafer), Wiesbaden 1977, s. 113-117; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 538-546; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 137-147, 245-246.

¹²⁹ D. Behrens-Abouseif, "Al-Nasir Muhammad and Al-Asraf Qaytbay-Patrons of Urbanism", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubids and Mamluk Eras*, (Leuven: 1995), s. 267-284; Philipp Speiser, "The Sultan al-Nasir Muhammad Madrasah in Cairo: Restoration and Archaeological Investigation" *Mamlūk Studies Review*, XII/2, (2008), ss. 197-221; Howayda al-Harithy, "The Patronage of al-Nâsir Muhammad ibn Qalâwûn, 1310-1341", *Mamlūk Studies Review* IV, (2000), ss. 219-244.

¹³⁰ Tsugitaka, *State*, s. 156.

¹³¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. IV, s. 14.

iltâ' düzeni siyasi, askeri, mali ve toplumsal yapıda etkili olmuş, bu düzen Makrîzî'ye göre Sultan Berkuk devrine (784/1382),¹³² İbn İyas'a göre devletin sonuna değin yürürlükte kalmıştır.¹³³

Son olarak şu noktayı vurgulayalım. en-Nâsır Muhammed vefatıyla ayyuka çıkan emirler arasındaki mücadeleler söz konusudur. Doğrusu Memlûk rejimine özgü sıkıntılar yeniden nüksetmiştir. Ancak iktâ' düzeni sayesinde merkezi otorite devletin sonuna değin sürdürülmüştür. Bunun yanında devlet ve toplum hayatını etkileyen veba salgını köy ve kent hayatını kırıp geçirmiş, nüfus azalmıştır.¹³⁴ Açıkçası Mısır'da iktâ' düzeninde zamanla bozulmalar olduğu, özellikle Nâsîrî ravkı ile halka askerlerinin giderek inkıza uğradığı bilinir. Makrîzî bu hususa değinmiş, özellikle Memlûk rejiminin nizâmî birlikleri olan halka askerlerinin iktâ' larını terk edip ticaretle uğraşmalarına ve bunun neticesinde iktâ' lı toprakların harap durumuna işaret etmiştir.¹³⁵ Bu meyanda Muhammed el-Esedî Orta Çağ'da kaos ortamlarına sebep olan gelişmeleri dört maddede sıralamıştır. Toprak idaresinin ihmâli, köylerde serseri-eşkiya gruplarının türemesi, vergi tahsildarlarının keyfî ve zorba davranışları son olarak bazı idari görevlerin para karşılığında satılmasıdır.¹³⁶ Yine el-Esedî'nin toplumsal kargaşa ve karışıklığa sebep olan gelişmeleri önce toplumsal daha sonra askeri ve siyasi karışıklığa yol açan hadiseler olduğuna işaret eder. Çağdaşı Makrîzî ise *İğâsetü'l-Ümmeti bi Keşfi'l-Ğummeti* adlı eserinde¹³⁷ Mısır'da kıtlık ve hayat pahalılığına neden olan gelişmeleri şöyle sıralar. Birincisi idari bozulmadır. Vezir, vali ve kadı gibi üst düzey memurların rüşvet almadan iş yapmamaları idari bozulmaya yol açar. İkincisi yüksek vergilerdir. İktâ' sahiplerinin her yıl haraç vergisini artırması ve bu verginin iki yılda on katına ulaşmasıdır. Son olarak piyasada bakır paraların dolaşmasıdır ki, ekonomik çöküşün habercisidir. Mısırlı köylüler iktâ' sahipleri ile yaptıkları bir anlaşmaya dayalı olarak ekim için kendilerine toprak ve tohum tahsis edilir. Üstelik iktâ' sahipleri köylülerin ihtiyacı olan sulama sistemini temin etmeleri gerekmektedir. Sonuçta Mısır'da tarım ile idari işler yakın bağlantılıdır. Adil yönetim ile tarımsal refah arasında bağlantı vardır. Sato Tsugitaka, bu konuda Makrîzî'yi haklı bulur.¹³⁸

SONUÇ

İslâm devlet düzeni ve toplum yapısına özgü gelişen iktâ' düzeninin feodalite ile ilgisi olmadığı gayet açıktır. İktâ' düzeninde ziraat işleriyle uğraşan çiftçiler mutat toprak gelir vergilerini öderler. İktâ' lı toprakların ibre adında değeri belirlenip tahsil edilerek iktâ' sahibine tahsis edilir. İktâ' sahibi olan bu kimseler de toplam geliri üzerinden haraç vergisini öder. Bunun yanında iktâ' sahiplerinin çiftçi ve emeği üzerinde hiçbir tasarrufu ve tasallutu yoktur. İktâ', İslâm devlet ve toplum yapısına özgü bir kurumdur.

Irak'a hâkim olan Büveyhîler, İslâmiyet'in ilk dönemlerinden beri idari-askeri kadrolara maaş olarak verilen atâ ile düzeni yürütmenin imkânsızlığından askeri iktâ' düzenini 334/946 yılında uygulamaya başlamışlardır. Selçuklular Nizâmülmülk önderliğinde nizâmı geliştirerek fethedilen bölgelerde iskân başta olmak üzere bölgenin Türk-İslâmlaşması ve özellikle merkeziyetçi bir devlet yapısını tesis etmek için önemli bir unsur olarak geliştirmişlerdir. Selçuklular, Oğuzların Kınık boyuna mensup olarak Oğuz Yabgular Devleti'nden ayrıldıktan sonra Maverâünnehir, Harezm derken Horasan'da Tuğrul ve Çağrı Beyler önderliğinde yoğun bir mücadele sonrası Oğuz Türkleri olarak bağımsız kendi irade ve idareleri altında bir devlet kurmuşlardır. Oysa Tolunoğulları, İhşidiler, Samaniler, Gazneliler kurucuları memlûk kökenli bir emirin oğlu olarak üst düzey bir asker ya da yönetici olduktan sonra mevcut siyasi yapı içerisinde şartları iyi değerlendirerek devletleşme sürecine girmişlerdir. Bu bakımdan imkânları iyi değerlendiren, kabiliyet gerektiren bireysel çabanın öne çıktığı bu devletlerden farklı bir siyasi yapıya sahip Selçuklu devlet nizâmı; Türk devlet geleneği, İslâm devlet yapılanması ve Fars/İrani devlet teşkilâtına mahsus unsurlar taşır. İslahatçı bir yapıya sahiptir. Askeri iktâ' düzenini tadil edip tatbik etmişler, nizâmın banisi Nizâmülmülk, Sultan Alparslan ve oğlu Sultan

¹³² Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 91.

¹³³ İbn İyas, *Bedâiu'z-Zühûr*, c. I, s. 446.

¹³⁴ Tsugitaka, *States*, s. 15.

¹³⁵ Makrîzî, *Hutat*, c. II, s. 218-219; a.mlf., (1997), c. III, s. 77-79.

¹³⁶ Abdul Azim Islahi, "Al-Asadi and his work al-Taysir: A study of his socia-economic ideas", *Islamic Economics Institute*, 2016, s. 9-10.

¹³⁷ Bu eser hakkında bkz. M. Fatih Yalçın, "İktisâdî Buhranlar Üzerinden Sultan Eleştirisi: Makrîzî ve *İğâsetü'l-'umme* Adlı Eseri", *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiri Geleneği*, editör: Sezai Engin, (Endülüs Yayınları, İstanbul 2019), ss. 60-79.

¹³⁸ Tsugitaka, *State*, s. 237-239.

Melikşah devri fethedilen bölgelerde askeri iktâ' düzenini tatbik ederek önemli başarılar elde etmişlerdir. Merkezi otoritenin tesis edilmesini ve Türkmenlerin fethedilen bölgelere sevk edilip iskân edilmesi düzenin bir parçasıdır. Amacı ülkenin hanedan üyeleri arasında parçalanmadan ülke genelinde sultanın şahsında devletin hâkimiyetini tesis etmektir. Oğuzların yurt ve otlak sorununa devlet kontrolünde organizeli bir şekilde çare bulmaktır. Özellikle Kafkaslar ve Anadolu gibi fethedilen bölgelerde Türkmen beylerine iktâ' tahsisi ile Türkmenlerin iskânı ve bölgenin İslâmlaştırılarak fetihlerin kalıcı olması hedeflenmiştir. İktâ'lı toprakların aynı zamanda yöneticisi olan ve bu toprakların geliri ile geçinen beyler tedricen daha çok asker beslemek ve halkın refahı için bölgesinin bayındır hâle gelmesine gayret göstermişlerdir. Açıkçası iskân sonrası bayındırlık faaliyetleri merkezîyetçi devlet anlayışına hizmet edecek mâhiyette önemli bir husustur. Ancak tüm bunların yanında Haçlı seferleri, Sultan Melikşah sonrası taht kavgaları, merkezi hükümetin zayıflaması, boy olarak yerleşen yerel beylerin güçlenip gelişmelerini fırsat bilerek bağımsızlık teşebbüsleri, Batınî faaliyetleri gibi pek çok hadise Selçukluların şube devletlere ve beyliklere dönüşmesine yol açmıştır. Doğrusu tüm bu gelişmelerin yanında askeri iktâ' düzeni Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması yönünde gerekli altyapıyı tahkim etmiş, Haçlılara karşı mücadelede önemli bir unsur olmuştur. Çeyrek asırda tahkim edilen siyasi-askeri düzen iki asır boyunca Haçlılar ve Moğollara karşı mücadelede başarı getirmiş, Anadolu Oğuz Türklerine vatan olmuştur.

Selçuklu askeri iktâ' düzeni fethedilen bölgelerin kalıcı olması için uygulanmış ve bu hususta Eyyübîler, Memlûkler ve Osmanlılar tarafından model alınarak geliştirilmiştir. Sultan Baybars, askeri iktâ' düzenini Eyyübî mirası olarak Mısır'da devam ettirmiştir. Baybars, Moğol tehdit ve tehlikesini bertaraf ettikten sonra Mısır'da kendisi gibi memlûk kökenli olan emirleri üst düzey idari ve askeri görevlere atayarak Memlûk rejimini tahkim etmiş, siyasi ve askeri çıkarları için Suriye'de Eyyübî meliklerinin varlıklarına bir müddet göz yummuş, tasfiyelerini zamana bırakmıştır. Çok geçmeden 1263'lerden sonra memlûk kökenli emirleri eyaletlere nâib olarak atayarak Mısır'dan sonra Suriye'de de Memlûk rejimini kurmayı başarmıştır. Memlûk kökenli emirlerin görev başında kaldıkları sürece iktâ' tahsis edilmiş, yerlerine de oğulları ya da yakınları asla geçirilmemiştir. Açıkçası önemli bir problem Memlûk rejiminin en temel özelliği ile kökten çözülmüştür.

Doğrusu Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün geliştirdiği askeri iktâ' düzeni tam anlamıyla tatbiki Memlûk Türk Devleti'nde karşılık bulmuştur. Bu hususta askeri iktâ' düzeni devlet düzeni kurmayı amaçlayan askeri yapının şekillenmesinde önemli bir unsurdur. Askeri iktâ' düzeni devlet düzenini tahkim eden payanda görevini icra etmektedir. Memlûk Türk Devleti bu nizamı çok iyi uygulayıp Mısır ve Suriye'de merkezi güçlü bir devlet kurarak Haçlılar ve Moğollara karşı başarılı olmuştur. Devletin kuruluşundan itibaren yüzyıl boyunca merkezi otoritenin tesisinde, Haçlı işgallerinin son bulmasında Moğol istilâlarının bertaraf edilmesinde kuşkusuz iktâ' düzeninin payı önemlidir.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Abdul Azim Islahi; "Al-Asadi and his work al-Taysir: A study of his socia-economic ideas", *Islamic Economics Institute*, 2016, s. 9-10.
- Aristoteles; *Politika*, (Çev. Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul 2002.
- Bedreddîn el-Aynî; *es-Seyfû'l-Mühenned fî Sîreti'l-Meliki'l-Müeyyed Şeyhu'l-Mahmûd*, Thk. Fehîm Muhammed Ulvî Şeltût, Kahire 1998.
- D. Behrens-Abouseif, "Al-Nasır Muhammad and Al-Asraf Qaytbay-Patrons of Urbanism", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubids and Mamluk Eras*, (Leuven: 1995), s. 267-284.
- El-Belâzurî; *Fütûhu'l-Büldân* (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bak. Yay. Ankara 2002.
- Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Çetin, Altan, "Memlûkler Devrinde Oğuzlar", *Osmanlı Araştırmaları XXXIII*, Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-I, s. 23-33.
- Durî, A., "İslâm Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", (Ter. K. Y. Koprman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin), *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXV, S. 39, 2006, s.221-238.
- Demirci, Mustafa; "İktâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2000, c. XXII, s. 44.
- Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Bulak 1302.
- Eymen, Fuad Seyyid; "Makrîzî", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c. XXVII, s. 449-450.
- Göksu, Erkan, "Nizâmülmülk ve Selçuklu İktâ'nın Şekillenmesindeki Rolü", *USAD*, Bahar 2018; (8): ss.147-164.
- Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2018.
- Göksu, Erkan, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, Kronik Yay., İstanbul 2017, s. 141.
- al-Harithy, Howayda, "The Patronage of al-Nâşir Muḥammad ibn Qalāwūn, 1310-1341", *Mamlûk Studies Review IV*, (2000), ss. 219-244.
- İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Ankara 1992.
- İbn Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer*, c. IX, ed-Dürrü'l-Fâhir fî Sîreti'l-Meliki'n-Nâsır, (Thk. Hans Robert Roemer), Kahire 1960.

- İbn Haldun; *Mukaddime*, I-III, ter. Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- İbn İyas; *Bedâi' u 'z-Zuhûr, fî Vekâi' i 'd-Dühûr*, (Thk. Muhammed Mustafa), Kahire 1975.
- İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Huseyn Şemseddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1992, c. IX, s. 24.
- İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, (Thk. Dr. Cemaleddin eş-Şeyyâk), c. I, Kahire 1953.
- İbnü'l-Cezerî, *Târîhu Havâdisi 'z-Zemân ve Enbâihî ve Vefeyâtü'l-Ekâbîr ve'l-A'yân min Ebnâihî = Târîhu'l-Cezerî*, I-III, (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmûri, Beyrut 1998.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazamü fî Târîhi'l-Mülûki ve'l-Ümemi*, c. XVI, (Thk. Muhammed Andülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut.
- Kallek, Cengiz, "Haraç", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 71-88.
- Kalkaşendî; *Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ*, I-XIV, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut: 1915.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 2010.
- Köprülü, Fuad, "Ortaçaman Türk-İslam Feodalizmi", *Belleten*, Cilt: V-Sayı:19-Yıl:1941, s. 319-334.
- Kucur, Sadi S., "İktâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXII, s. 48.
- Lambton, A. K. S., *Landlord and Peasant in Persia*, London 1953.
- Lapidus, I. M., "Muslim Urban Society in Mamluk Syria", A. H. Hourani & S. M. Stern eds. *The Islamic City*, Oxford 1970, ss. 195-205.
- Levanoni, Amalia, *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of Nasır Muhammad b. Qalawûn, 1310-1341*, Leiden 1995.
- Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultâniyye İslâmda Hilâfet ve Devlet Hukuku*, (Çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr fî Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*, I-II, Dâru Sâdır, Beyrut t.y.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrîzî, *el-Mevâizu ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr el-Ma'rûf bi'l-Hitâti'l-Makrîziyye* (Muhammed Zeynüühüm-Medîhatü'ş-Şarkâvî), Mektebe Mednûlâ, Kahire 1997.
- Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, (Çev. Mehmet Taha Ayar), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Nüveyrî, Ebu'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-İse Kureşî en-Nüveyrî (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, I-XXXI, thk. Dr. Necip Mustafa Fevvaz, Dr. Hikmet Keşlî Fevvaz, c. XXXII-XXXIII, thk. Üstaz İbrahim Şemseddin, Beyrut 2004.
- Özaydın, Abdülkerim; "Bündârî", c. VI, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1992, s. 489-490.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (1038-1064)", *Türkler*, c. V, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 249-264.
- Özgüdenli, Osman Gazi; "Hüseynî Ali b. Nâsır", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. EK-1, 2016, s. 572-573.
- Rabie, Hassanein, *en-Nüzûmü'l-Mâliye fî Mısri Zemâni'l-Eyyûbiyyîn*, Kahire 1964.
- Rabie, Hassanein, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt, 564-741 A. H. 1169-1341 A.D.", *Studies in the Economic History of the Middle East*, (Edt. Michael A. Cook), London 1970.

- Rabie, Hassanein, *The Financial System of Egypt A.H.564-741/1169-1341*, London 1972.
- es-Seyyid, Seyyid Muhammed, “Evlâdü’n-Nâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, 1995, s. 525-526.
- Sağlam, Ahmet, “Hüsameddin Lâçîn ve Saltanat Dönemi (696-698/1296-1298):Memlûkler’de Meşrûti bir Sultan Teşebbüsü ve Akâmeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/1, 2017, s.155-190.
- Sağlam, Ahmet, *en-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.
- Sağlam, Ahmet, *Memlûklerde Toprak Yönetimi İktâ*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.
- Speiser, Philipp, “The Sultan al-Nasir Muhammad Madrasah in Cairo: Restoration and Archaeological Investigation” *Mamlûk Studies Review*, XII/2, (2008), ss. 197-221.
- Şemseddin eş-Şücâi, *Târîhu’-l-Meliki’n-Nâsiri Muhammed bin Kalavun es-Sâlihî ve Evlâdihî*, (Thk. Barbara Schafer), Wiesbaden 1977.
- Tsugitaka, Sato, *State and Rural Society in Medieval Islam, Sultans, Muqta’s and Fallahun*, Leisen-New York-Köln 1997.
- Turan, Abdülkadir; “Nüreddin Mahmud Zengî’nin Başarılarında Türkmenlerin Katkısı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/1, 2018, s. 205-234.
- Turan, Osman; “İktâ”, *İslam Ansiklopedisi*, V/2, s. 949-959.
- Turan, Osman, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri”, *Bellekten*, c. XII, sayı: 47, 1948, s. 549-574.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1997.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötügen Yay., İstanbul 1999, s. 80-81.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötügen Yay., İstanbul 1999.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Yalçın, M. Fatih, “İktisâdî Buhranlar Üzerinden Sultan Eleştirisi: Makrîzî ve İğâsetü’l-‘umme Adlı Eseri”, *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiri Geleneği*, editör: Sezai Engin, (Endülüs Yayınları, İstanbul 2019), ss. 60-79.
- Yiğit, İsmail, “Halka”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XV, Ankara 1997, s. 360-362.